

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Потапчук Наґалія Дмитрівна

УДК 159.9 : 316.77 (043.3)

ПСИХОЛОГІЯ ЧУТОК
В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Хмельницький – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Державна прикордонна служба України.

Науковий консультант – доктор психологічних наук, професор **Тімченко Олександр Володимирович**, Національний університет цивільного захисту України, науково-дослідна лабораторія екстремальної та кризової психології, головний науковий співробітник.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Лазорко Ольга Валеріївна**, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кафедра загальної і соціальної психології та соціології, завідувач кафедри;

доктор психологічних наук, професор **Лефтеров Василь Олександрович**, Національний університет «Одеська юридична академія», кафедра соціології та психології, завідувач кафедри;

доктор психологічних наук, професор **Приходько Ігор Іванович**, Національна академія Національної гвардії України, науково-дослідний центр, начальник центру.

Захист відбудеться «13» червня 2019 р. о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 70.852.13 Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007; на сайті академії за адресою: www.nadpsu.edu.ua/.

Автореферат розісланий «10» травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

І. Е. Ковальська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Події соціально-політичного, військово-політичного, економічного характеру спричиняють різноманітні кризи. Зростаюча кількість природних, техногенних та гуманітарних катастроф є вельми небезпечними для людей, тому хворобливо позначається на психології суспільства. Так, упродовж тільки 2016–2018 років в Україні було зареєстровано 443 надзвичайні ситуації (далі НС), які відповідно до Національного «Класифікатора надзвичайних ситуацій» розподілено на: техногенного характеру – 154; природного характеру – 273; соціального характеру – 16. Внаслідок цих НС загинуло 523 особи та 3587 – постраждало. За масштабами НС, що виникли у ці роки, можна розподілити на: державного рівня – 5; регіонального рівня – 23; місцевого рівня – 198; об'єктового рівня – 217. Тенденція зростання кількості природних і особливо техногенних НС та важкість їхніх наслідків змушують розглядати цю проблему як загрозу безпеці окремої людини, суспільства, навколишньому середовищу, а також стабільності розвитку економіки країни.

Небезпека будь-якої НС передусім у тому, що вона зачіпає потреби найнижчого рівня людини, а відтак – потребу у безпеці. Порушення нормальних умов життя і діяльності людей в умовах НС стає сприятливим підґрунтям для появи недостовірної інформації. Це стихійне комунікативне явище називається чуткою, психологічний вплив якої в умовах НС суттєво посилюється можливістю чи неминучістю вияву загрози життю або здоров'ю населення. Чутки зумовлюють виникнення у людей переживань, змушують їх активніше обговорювати тривожні теми, можуть частково або повністю спотворювати інформацію, перебираючи на себе інформативну, інтерактивну та мотиваційну функції. Відтак чутки в умовах НС можуть негативно впливати на психоемоційні та поведінкові реакції населення, посилюючи панічні настрої та деструктивні форми поведінки.

Проблема чуток, як неформальної міжособистісної комунікації, давно привертає увагу дослідників (С. Беззубцев, Д. Горбатов, О. Караяні, Г. Олпорт і Л. Постман, А. Назаретян, В. Москаленко, Н. Оніщенко, Л. Орбан-Лембрик, О. Потеряхін, Г. Почепцов, О. Тімченко, В. Христенко, Ю. Шерковин та ін.). Однак, як показує аналіз наукових праць концептуальні засади виникнення, поширення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС не були предметом окремого дослідження. Зокрема, серед широкого спектру питань, які характеризуються фрагментарністю наукового пояснення і потребують свого вирішення, не розробленими залишаються виявлення суб'єктивних та об'єктивних чинників виникнення чуток в умовах НС і розробка й обґрунтування ефективних шляхів запобігання та подолання чуток серед населення в умовах НС. Потребують уточнення уявлення про типологію та ознаки чуток в умовах НС, а також про суб'єкти їх розповсюдження. Відкритими залишаються питання визначення першочергових заходів концептуального та практичного характеру стосовно: урахування психологічних знань у нормативно-правових актах, пов'язаних із запобіганням і протидією чуткам в умовах НС; проведення з різними категоріями населенням психологічної роботи щодо

запобігання і протидії чуткам в умовах НС; організації діяльності органів виконавчої влади щодо запобігання і протидії чуткам серед населення в умовах НС; активізації діяльності ЗМІ щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації про наслідки НС, духовно-просвітницької підтримки населення священнослужителями в умовах НС та ін.

Отже, **наукова проблема** дисертаційного дослідження полягає у наявності гносеологічної неузгодженості, пов'язаної з фрагментарністю наукового пояснення феномену чуток в умовах НС та з необхідністю розробки нових концептуальних засад щодо запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю населення.

Таким чином, актуальність зазначеної проблеми, відсутність систематизованих теоретичних і методичних її розробок обумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження проведено відповідно до плану наукової та науково-технічної діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького в межах науково-дослідної роботи «Вплив чуток на психоемоційні і поведінкові реакції населення в умовах надзвичайної ситуації» (шифр 216-0051 І). Роль здобувача у виконанні цієї роботи полягає у виявленні наслідків впливу чуток на поведінку людей в умовах НС та діапазону психоемоційних реакцій.

Тему дисертації затверджено вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 8 від 08.06.2015 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 23.06.2015 р.).

Мета дослідження полягає у подоланні гносеологічної неузгодженості, пов'язаної з фрагментарністю наукового пояснення феномену чуток в умовах НС та обґрунтуванні нових концептуальних засад щодо запобігання і протидії чуткам при можливості чи неминучості виникнення загрози життю або здоров'ю населення.

Завдання дослідження:

1. За результатами теоретико-методологічного аналізу проблеми виникнення та поширення чуток в умовах НС уточнити сутність предмету дослідження та обґрунтувати методологію дослідження проблеми чутокотворення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС.

2. Здійснити змістовний аналіз НС як причини виникнення чуток, з'ясувати типологію й ознаки чуток в умовах НС, а також їхній вплив на психоемоційні та поведінкові реакції населення.

3. Уточнити детермінанти виникнення та поширення чуток в умовах НС і з'ясувати наслідки їх впливу на психоемоційні й поведінкові реакції населення.

4. За результатами теоретичного й емпіричного дослідження проблеми запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю населення розробити структурно-функціональну модель запобігання і протидії чуткам в умовах НС.

5. Визначити алгоритм дій щодо проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень засобів масової інформації про НС.

6. Обґрунтувати теоретичні та психолого-прикладні концепти програми дій членів штабу з ліквідації наслідків НС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення і здійснити експериментальну перевірку готовності фахівців до її ефективного застосування.

7. З'ясувати основні шляхи ефективного використання засобів запобігання і протидії чуткам в умовах НС.

Об'єкт дослідження – чутки як соціально-психологічне явище.

Предмет дослідження – психологічні засади виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що виникнення чуток в умовах НС детермінується низкою чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру та негативно впливає на психоемоційні й поведінкові реакції населення, підвищуючи рівень тривоги та паніки. Запобігання і протидія чуткам при можливості чи неминучості виникненні загрози життю або здоров'ю населення буде результативним, якщо створити систему психологічних й організаційно-правових заходів, спрямованих на недопущення і перешкоджання появі та поширенню недостовірної інформації в умовах НС.

Концепція запобігання і протидії чуткам в умовах НС представлена методологічним, теоретичним і психолого-прикладним концептами.

Методологічний концепт відображає взаємозв'язок і взаємодію різних підходів наукової методології на засадах феноменологічного, системного, діяльнісного, компетентнісного та функціонального підходів щодо запобігання і протидії чуткам в умовах НС.

Теоретичний концепт характеризується використанням логічних методів пізнання предмету дослідження, зокрема виявлення типології, ознак, особливостей та наслідків чуток, які можуть виникати в умовах НС, а також суб'єктивних й об'єктивних умов виникнення недостовірної інформації.

Психолого-прикладний концепт базується на поєднанні психологічної теорії та практики щодо обґрунтування і впровадження ефективних шляхів запобігання і протидії чуткам в умовах НС.

Для вирішення поставлених завдань і перевірки гіпотези було використано комплекс взаємопов'язаних **методів дослідження**:

теоретичні – ретроспективний і порівняльний аналіз наукових джерел із проблеми дослідження (для визначення концептуальних засад виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС); аналіз наукової літератури, синтез, співставлення, порівняння (для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці); систематизація й узагальнення теоретичних положень (для уточнення психологічної сутності ключових понять дослідження; виявлення характеристик чуток); моделювання (для побудови структурно-функціональної моделі запобігання і протидії чуткам в умовах НС);

емпіричні – спостереження, бесіда, анкетування, тестування, аналіз документів, аналіз результатів діяльності, метод узагальнення незалежних характеристик, метод експертних оцінок, метод ранжування (для дослідження

детермінант виникнення та поширення чуток в умовах НС, аналізу сутності, типології та ознак чуток, що виникають в умовах НС, визначення стратегій подолання стресових ситуацій учасниками ліквідації НС); контент-аналіз (для якісно-кількісного вивчення назв публікацій про НС); експеримент (для перевірки готовності фахівців до ефективного застосування програми дій членів штабу з ліквідації НС (штаб ЛННС) щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення);

математичної статистики – описова та варіативна статистика (для первинної обробки експериментальних даних), G критерій знаків (для опрацювання результатів експериментальної перевірки готовності фахівців до ефективного застосування авторської програми). Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми «IBM® SPSS Statistics®».

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

запропоновано теоретико-методологічне й емпіричне розв'язання наукової проблеми виникнення і протидії чуткам в умовах НС, що дозволяє подолати гносеологічну неузгодженість, пов'язану з фрагментарністю наукового пояснення феномену чуток в умовах загрози життю або здоров'ю людині;

обґрунтовано концептуальні засади запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю населення, зокрема розроблено: структурно-функціональну модель запобігання і протидії чуткам в умовах НС, яка дозволяє запобігти поширенню недостовірної інформації про ситуацію й попередити виникнення у населення страху і паніки; теоретичні та психолого-прикладні концепти програми дій членів штабу ЛННС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення;

здійснено змістовний аналіз НС як причини виникнення чуток (порушує нормальні умови життєдіяльності населення; призводить до виникнення загрози життю або здоров'ю людей; завдає матеріальні збитки; обмежує можливості особистості у реалізації своїх прагнень та потреб);

визначено детермінанти виникнення та поширення чуток в умовах НС та виявлено наслідки їх впливу на психоемоційні й поведінкові реакції населення;

удосконалено:

методологію дослідження проблеми чуткоутворення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС, яка відображає сукупність ефективних прийомів і методів пізнання предмету дослідження;

перелік значущих ознак, характерних для чуток, що виникають в умовах НС (недостовірність, невизначеність, масовість, небезпечність, стихійність, зараження, швидкість, побоювання, страх, маніпулювання);

зміст психологічної експертизи офіційних повідомлень засобів масової інформації про НС;

подальшого розвитку набули наукові уявлення про:

сутність чуток в умовах НС як специфічної форми недостовірної або частково достовірної інформації про НС та її наслідки, що може негативно впливати на психоемоційні та поведінкові реакції населення;

типологію чуток, що виникають в умовах НС (чуток-агресія, чуток-

відчай, чутка-омана (фейк), чутка-навіювання, чутка-напруження, чутка-страх, чутка-тривога);

основні шляхи ефективного використання засобів протидії чуткам в умовах НС (активізація діяльності ЗМІ щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації; організація діяльності органів виконавчої влади щодо запобігання та подолання чуток серед населення; психологічна робота з населенням щодо корегування його тривожних і панічних реакцій та станів; духовно-просвітницька підтримка населення як засіб нівелювання тривожних і панічних станів у людей; урахування психологічних знань у нормативно-правових актах, пов'язаних із запобіганням та протидією чуткам в умовах НС).

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці:

алгоритму дій щодо проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень ЗМІ про НС;

програми дій членів штабу ЛННС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення;

практичних рекомендацій щодо запобігання і протидії чуткам в умовах НС, в яких послідовно відображено комплекс можливих дій представників ЗМІ, органів виконавчої влади, психологічних служб, духовенства з метою недопущення і перешкоджання появі та поширенню недостовірної інформації про НС, а також нівелювання негативного впливу чуток на психоемоційні та поведінкові реакції населення.

Результати дослідження впроваджено у навчальний процес: Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (акт впровадження № 1445/4 від 17.10.2016), Інституту Державного управління у сфері цивільного захисту (довідка про впровадження № 16/347), Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (акт про впровадження № 26/1/764 від 05.10.2017), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка про впровадження № 03-28/02/1662 від 07.06.2018), Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (довідка про впровадження № 182/1017 від 12.09.2018); у роботу науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України (довідка про впровадження № 03-05/3841 від 01.11.2016).

Особистий внесок автора. Усі подані в дисертації наукові результати отримано автором самостійно. У роботах, які написані у співавторстві, особисто здобувачу належать: у статті [3] – вивчення причин виникнення та поширення чуток в умовах НС; у статті [21] – аналіз складових та ознак професійного іміджу фахівця; у статті [23] – аналіз динаміки виникнення чуток в умовах НС; у статті [25] – визначення ефективних шляхів протидії чуткам в умовах НС; у тезах [28] – обґрунтування ефективних шляхів та умов протидії чуткам, а також визначення особливостей поведінки суб'єктів цієї протидії; у тезах [29] – виявлення ефективних шляхів протидії чуткам в умовах НС; у тезах [33] – аналіз результатів емпіричного дослідження деструктивного впливу чуток на людину в умовах НС; у статті [37] – вивчення особливостей

самоконтролю людини як суб'єкта запобігання паніки в умовах НС; у статті [40] – визначення поведінкових реакцій людини в екстремальних ситуаціях, які їй дозволяють виступати в ролі суб'єкта самоконтролю.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні, експериментальні й прикладні результати дослідження, а також концептуальні положення та узагальнені висновки подано у доповідях, які обговорювалися на науково-практичних конференціях різного рівня:

міжнародних: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (м. Одеса, 2015 р.) «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях» (м. Суми, 2016 р.), «Актуальні проблеми психологічної науки та практики» (м. Вінниця, 2017 р.); «Inovacne vyskum v oblasti sociologie, psychologie a politologie» (Sladkovicovo, Slovenska republika, 2017 r.);

всеукраїнських з міжнародною участю: Бочаровські читання (м. Харків, 2016 р.);

всеукраїнських: «Особистість в екстремальних умовах» (м. Львів, 2015 р.), «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 2015 р., 2016 р.), «Психологія: сучасні методики та інновації у досвіді діяльності практичного застосування» (м. Умань, 2016 р.), «Теорія і практика професійної підготовки фахівців у контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів» (м. Житомир, 2016 р.), «Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні» (м. Умань, 2016 р.), «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (м. Хмельницький, 2017 р., 2018 р.), Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України (м. Хмельницький, 2017 р.);

міжвідомчих: «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» (м. Київ, 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження за темою дисертації опубліковано у 40 наукових працях, із них 1 монографія; 21 наукова стаття (2 – у співавторстві) – у фахових виданнях України в галузі психології (із них 2 – у періодичних виданнях України, які включені до наукометричних баз даних); 3 статті (2 – у співавторстві) – у наукових періодичних виданнях іноземних держав; 10 публікацій (3 – у співавторстві) – у матеріалах наукових конференцій; 5 праць (2 – у співавторстві), які додатково відображають наукові результати.

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Особливості надання психологічної допомоги проблемним сім'ям прикордонників» за спеціальністю 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах було захищено в 2006 році в Університеті цивільного захисту України, її положення та висновки у тексті докторської дисертації не використано.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 418 найменувань, 15 додатків на 42 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 469 сторінок. Обсяг основного тексту складає 360 сторінок і містить 11 рисунків та 36 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі – «Виникнення чуток в умовах надзвичайної ситуації як психологічна проблема» розкрито теоретико-методологічні засади дослідження проблеми виникнення чуток, а також проаналізовано масові комунікації як інформаційні умови для появи чуток.

Теоретичний огляд наукової літератури з проблеми чуток свідчить про те, що до сьогодні визначено лише два основні напрями дослідження чуток в психології: вивчення соціальних аспектів чуток, загальні механізми, які описують їхнє функціонування, можливості впливу на суспільну думку та настрої (тобто соціологія й соціальна та політична психологія), а також вивчення власне самої циркуляції чуток, їх згачення в управлінні людськими ресурсами (організаційна психологія). На жаль, проблема циркуляції чуток в умовах НС дослідниками не розглянута. Це, на нашу думку, зумовлює необхідність виокремлення ще одного напряму дослідження чуток, який є сферою інтересів психології діяльності в особливих умовах.

Історичний аналіз суспільного життя свідчить про те, що з далекого минулого і до теперішнього часу чутки завжди були одним із наймогутніших засобів поширення інформації насамперед у боротьбі за владу та під час війн. Через те вони викликають інтерес і потребують рефлексивного осмислення як соціально-психологічний феномен, що позначається на колективному підсвідомому і впливає на суспільний настрої та громадську думку. Більше того, як свідчить практика, у XXI столітті чутки, завдяки сучасним інформаційним технологіям, успішно розвиваються і трансформуються в потужну інформаційну зброю. Одним із різновидів такої трансформації є поява фейків. Укладачі тлумачного словника англійської мови Collins English Dictionary оголосили вираз 2017-го року «fake news» («фейкові новини»), який відображає неправдиву, часто сенсаційну інформацію, що розповсюджується під виглядом новинних повідомлень. Дослідники (М. Кіца, Д. Лавникевич, І. Мудра, М. Прокопенко, О. Саприкін та ін.) розглядають фейк як інструмент інформаційної війни, що являє собою дезінформацію, умисне викривлення тих чи інших явищ, фактів, подій. Зловмисність такого викривлення старанно приховується і має всі ознаки правдивого повідомлення.

Наукове вивчення чуток, як одної із форм масової стихійної поведінки, почалось у другій половині XIX століття в межах німецької школи «психологія народів» і франко-італійської школи «психологія мас» (А. Назаретян). При цьому систематично вивчати чутки почали в Сполучених Штатах Америки та Німеччині тільки після Першої світової війни. Більш активно це явище вивчалось спецслужбами різних країн напередодні Другої світової війни.

Подібна робота проводилась і в Радянському Союзі – військові психологи кінця XIX – початку XX століття А. Зиков, А. Резанов, Г. Шумков та інші розглядали можливості попередження паніки під час ведення бойових дій. Науковці на прикладі російсько-японської війни описували ситуації, коли чутки виступали каталізатором паніки, а також чинником її постійного супроводження. Крім цього розробляли профілактичні методи щодо запобігання негативних наслідків дії психічного зараження.

У 20-ті роки ХХ століття в СРСР були проведені перші дослідження проблеми психології пропаганди дослідниками В. Лебедевим, В. Кузьмічовим, М. Рубакіним та ін., які зосереджували свою увагу на вивченні таких аспектів пропаганди серед населення, як: ефективність впливу друкованого слова на різні аудиторії та функціонування суспільної думки; результативність впливу чуток на стан свідомості певної аудиторії; дієвість пропаганди за умов класової боротьби і неграмотності значної частини населення країни. Нажаль, у Радянському Союзі через політичну ситуацію наукові дослідження проблематики чуток майже не проводили.

Однак, у деяких країнах Західної Європи та Америці в 20-60 роки ХХ століття навпаки, феномен чуток дуже активно почали вивчати науковці, зокрема психологи, політологи, соціологи, математики. Так відомі психологи Г. Олпорт і Л. Постманн запропонували першу базисну формулу чуток, описали механізм їх виникнення та циркуляції, провели класифікацію чуток. В. Петерсон і Н. Гіст визначили чутки як колективну взаємодію в проблематичній та емоційно забарвленій ситуації. Т. Шибутані вирізняв соціальну функцію чуток як колективну інтерпретацію та емоційну розраду. У 60-70 роки ХХ століття велика увага до чуток пояснювалася перспективою використання їх у психологічній війні. За словами американського теоретика психологічної війни П. Лайнбарджера, пропаганда з використанням чуток полягає в планомірному використанні для впливу на почуття та розум конкретної групи людей з військовою, економічною чи політичною ціллю.

Найчастіше чутки виникають за відсутності повної та достовірної інформації щодо будь-яких питань, що цікавлять людей. За визначенням багатьох дослідників, *чутки* – це недостовірна або частково достовірна інформація, що надходить від однієї особи або групи про події, ситуації (Л. Орбан-Лембрик); неточна, недостовірна інформація, що виникає в результаті багаторазової інтерпретації якогось факту, події чи явища (В. Москаленко); циркулююча форма комунікації, за допомогою якої люди, перебуваючи у невизначеній ситуації, об'єднуються та створюють, використовуючи спільні інтелектуальні можливості, розумну інтерпретацію цієї ситуації (Т. Шибутані); специфічне чи злободенне висловлення думки, що передається від людини до людини, зазвичай, за допомогою усного мовлення, без надання надійних стандартів достовірності (Г. Олпорт і Л. Постмен).

Виявлено, що чутки розглядаються не тільки як стихійне комунікативне явище, але й як технологія впливу на суспільну свідомість, поведінку, емоційний стан. Вони викликають антигромадську поведінку певної частини населення, руйнують соціальні зв'язки між людьми і виливаються в масові антигромадські дії, що може посилити паніку в суспільстві, дезорганізувати роботу людей та скомпрометувати органи державної влади. Отже, це є надскладною соціально-психологічною проблемою, яка виявляється на індивідуальному та на колективному рівнях. Її наслідками можуть бути не тільки порушення психічної рівноваги людини, а й виникнення масових заворушень, збройних конфліктів та війн.

За результатами аналізу науково-психологічних джерел з'ясовано, що

найбільш визнаними теоріями, які надають пояснення причин виникнення та поширення чуток серед населення є *соціологічні* (розкривають природу масового спілкування, способи діяльності та впливи масової комунікації, а також намагаються систематизувати та з'ясувати об'єктивний погляд на комунікації) та *нормативні* (досліджують можливі впливи масових комунікацій на суспільство залежно від виду політичної системи та державного управління). Водночас існує гносеологічна неузгодженість, пов'язана з фрагментарністю наукового пояснення феномену чуток в умовах НС та з необхідністю розробки нових концептуальних засад щодо запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю населення. У літературних джерелах відсутні теорії, результати аналізу яких можуть розкрити особливості виникнення та поширення чуток безпосередньо в умовах НС. Серед широкого конгломерату проблем, які потребують свого вирішення, не розробленими залишаються питання, що стосуються: дослідження впливу НС на виникнення різних типів небезпечних чуток, виявлення основних детермінант чуткоутворення та наслідків їх впливу на психоемоційні й поведінкові реакції населення, розробки структурно-функціональної моделі запобігання і протидії чуткам в умовах НС.

У **другому розділі** – «Методологія дослідження проблеми виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації» відображено методологічні засади та логіку організації наукового дослідження.

Для чіткої послідовності наукового пошуку обґрунтовано методологію дослідження проблеми чуток в умовах НС, яка відображає сукупність прийомів і методів пізнання предмету дослідження (Г. Андреева, М. Білуха, В. Дружинін, В. Ковальчук та Л. Моїсеев, Л. Куліков, В. Москаленко, О. Киричук, В. Роменець, М. Савчин, Д. Узнадзе та ін.). При цьому було визначено чотири послідовних етапи дослідження, а саме: перший етап – вибір психологічних засад виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС як предмета дослідження та первинний аналіз їх сутності; другий етап – теоретичне дослідження проблеми виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС; третій етап – емпіричне дослідження проблеми виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС; аналіз, інтерпретація та змістова презентація результатів теоретичного й емпіричного вивчення проблеми виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС як предмету дослідження.

Для вирішення завдань і перевірки гіпотези нами було прийнято рішення використовувати комплекс взаємопов'язаних теоретичних методів дослідження, а саме: аналіз (визначення чинників, що призвели до небажаних результатів (наслідків) чуткоутворення; визначення, як необхідно змінити поведінку, дії або умови для запобігання повторення подібних шкідливих результатів поширення чуток в умовах НС), синтез, співставлення, порівняння (виявлення якісних та кількісних характеристик чуток, що можуть виникати в умовах НС, а також сутність та мету споріднених з ними понять), систематизація, узагальнення, моделювання.

Для досягнення мети емпіричного дослідження було визначено низку завдань (таблиця 1): виявити психологічні ознаки, що різною мірою мають

відношення до категорії «чутки в умовах НС», свідків чи жертв поширення чуток про НС, авторитетних суб'єктів нейтралізації чуток в умовах НС; з'ясувати детермінанти виникнення та поширення чуток в умовах НС, роботу ЗМІ в умовах НС, поведінку учасників ліквідації НС, поведінку населення в умовах НС, стилі реагування органів виконавчої влади при виникненні НС, а також помилки в діяльності членів штабу ЛННС щодо нейтралізації чуток серед населення, ефективні психологічні прийоми та техніки нейтралізації чуток в умовах НС. Крім того заплановано експериментальну перевірку готовності фахівців до ефективного застосування програми дій членів штабу з ліквідації наслідків НС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення.

Таблиця 1 – Основні завдання емпіричного дослідження та характеристика вибірки

Основні завдання емпіричного дослідження	Кількість та категорія учасників дослідження
<p>Уточнення типології та ознак чуток, що виникають в умовах НС.</p> <p>Вивчення об'єктивних чинників НС, що можуть впливати на виникнення та поширення чуток серед населення в умовах НС.</p> <p>Виявлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – соціально-психологічних обставин, які допомагають чуткам поширюватися серед населення в умовах НС; – поведінкових, емоційних і вербальних реакцій рятувальників, що можуть сприяти появі чуток серед населення в умовах НС. <p>Оцінка програми дій членів штабу ЛННС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення.</p>	<p>12 психологів аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України;</p> <p>32 науковці та викладача закладів вищої освіти.</p> <p>Загалом 44 експерти</p>
<p>Виявлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – думки населення щодо впливу чуток на людину в умовах НС; – чинників, які можуть найбільше впливати на виникнення та поширення чуток в умовах НС. <p>Аналіз експертами психологічного змісту повідомлень про НС на сторінці в Facebook посадовцями державних структур.</p> <p>Визначення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – назв публікацій про НС, що сприяють виникненню чуток; – назв публікацій про НС, що сприяють протидії чуткам; – найвагоміших суб'єктів нейтралізації чуток в умовах НС; – найдоцільніших заходів для запобігання та протидії чуткам в умовах НС; – стратегій подолання стресових ситуацій учасниками ліквідації НС; – рівня психоемоційного виснаження учасниками ліквідації наслідків НС. <p>Діагностика реакцій агресивності та ворожих тенденцій в учасників ліквідації НС.</p> <p>Перевірка готовності фахівців до ефективного застосування програми дій членів штабу ЛННС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – 420 жителів із району НС (пожежа на Грибовицькому сміттєзвалищі 28.05.2017); – 399 жителів із району НС (вибухи на складах боєприпасів у Калинівці 27.09.2017); – 220 осіб (ліквідатори наслідків пожежі на складах боєприпасів у Калинівці); – 116 осіб (ліквідатори наслідків пожежі на Грибовицькому сміттєзвалищі); – 92 цивільні особи, які залучалися до ліквідації різних НС; – 84 фахівці, які залучаються до складу штабів ЛННС. <p>Загалом 1331 особи</p>

Об'єктивність розгортання процесу запобігання і протидії чуткам в умовах НС було відображено у послідовному, системному та якісно завершеному поданні наукового знання про закономірності, характеристики і властивості виникнення та розповсюдження чуток в умовах НС, а також у концептуальних засадах запобігання і протидії цьому явищу. Такий комплекс наукових заходів впродовж 2012–2018 рр. дозволив здійснити дослідження проблеми виникнення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС із залученням жителів районів, де виникла НС (пожежа на Грибовицькому сміттєзвалищі 28.05.2017 р. та вибухи на складах боєприпасів у Калинівці 27.09.2017 р.), ліквідаторів наслідків пожеж на складах боєприпасів у Калинівці та на Грибовицькому сміттєзвалищі, а також цивільних осіб, які брали участь у ліквідації наслідків вищезазначених НС, експертів (психологів аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України, науковців та викладачів закладів вищої освіти) (див. таблиця 1).

У **третьому розділі** – «Надзвичайна ситуація як причина виникнення чуток» здійснено теоретико-психологічний аналіз НС, як підстави для виникнення чуток, виявлено ознаки та типологію чуток, а також досліджено вплив чуток на психоемоційні та поведінкові реакції населення в умовах НС.

У Кодексі цивільного захисту України (КЦЗУ) визначено, що *«надзвичайна ситуація* – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності». При цьому, відповідно до характеру подій, у КЦЗУ розглядається чотири види НС: *техногенного характеру* – транспортні аварії (катастрофи), пожежі, неспровоковані вибухи чи їх загроза, аварії з викидом (загрозою викиду) небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин, раптове руйнування споруд та будівель, аварії на інженерних мережах і спорудах життєзабезпечення, гідродинамічні аварії на греблях, дамбах; *природного характеру* – небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні явища, деградація ґрунтів чи надр, природні пожежі, зміна стану повітряного басейну, інфекційна захворюваність людей, сільськогосподарських тварин, масове ураження сільськогосподарських рослин хворобами чи шкідниками, зміна стану водних ресурсів та біосфери; *соціального характеру* – пов'язані з протиправними діями терористичного і антиконституційного спрямування; здійснення або реальна загроза терористичного акту (збройний напад, захоплення і утримання важливих об'єктів, ядерних установок і матеріалів, систем зв'язку та телекомунікацій, напад чи замах на екіпаж повітряного чи морського судна), викрадення (або спроба) чи знищення суден, встановлення вибухових пристроїв у громадських місцях, зникнення зброї, виявлення застарілих боєприпасів; *воєнного характеру*

– пов'язані з наслідками застосування зброї масового ураження або звичайних засобів ураження, під час яких виникають вторинні чинники ураження населення внаслідок зруйнування атомних і гідроелектричних станцій, складів і сховищ радіоактивних і токсичних речовин та відходів.

Теоретичний аналіз НС (В. Анросюк, Я. Василькевич, М. Дьяченко, Л. Кандибовіч, В. Пономаренко, Н. Оніщенко та ін.) засвідчив, що вона являється порушенням нормальних умов життя й діяльності людей на об'єкті чи території, що спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, епідемією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, а також потужним психологічним чинником, котрий провокує появу та розповсюдження чуток. Вона призводить до виникнення загрози життю або здоров'ю людей, завдає матеріальні збитки, обмежує можливості особистості у реалізації своїх прагнень та потреб. НС може спровокувати виникнення в людей деструктивних психічних станів; спричиняє появу стану динамічної неузгодженості та вимагає максимальної мобілізації ресурсів організму; викликає негативні функціональні стани, порушення психологічної регуляції діяльності; унеможлиблює реалізацію прагнень, цінностей, інтересів людини (О. Лазорко, В. Лефтеров, І. Приходько, О. Тімченко, С. Яковенко та ін.).

Поява чуток в умовах НС суттєво детермінується масштабами та наслідками порушень нормальних умов життєдіяльності. Як свідчить практика, основними наслідками різних НС можуть бути: захворювання чи загибель людей – породжує чутки про масове захворювання чи загибель людей; травматизм (чутки про масове каліцтво); матеріальні збитки населення (чутки про ймовірність значних матеріальних збитків); руйнування житла (чутки про можливу втрату житлових будівель); знищення запасів продовольства (чутки про ймовірний голод); руйнування підприємств, систем зв'язку, транспортних магістралей, енерго- та комунальної систем (чутки про можливість зникнення зв'язку, енерго- та водопостачання); радіоактивне забруднення місцевості (чутки про небезпеку радіоактивного забруднення населених пунктів, пасовищ, полів); хімічне забруднення місцевості (чутки про небезпеку хімічного забруднення місцевості, наприклад про ймовірність викиду в атмосферу та на прилеглу територію сильнодіючих отруйних речовин); забруднення води (чутки про небезпечне забруднення питної води); біологічне зараження (чутки про небезпеку біологічного зараження, в тому числі хворобами тварин, рослин тощо); захворювання чи загибель сільськогосподарських тварин (чутки про поширення збудників хвороби та масовий падіж тварин); евакуація населення із зони НС (чутки виникають через неорганізованість при виведенні чи вивезенні із зони НС або зони можливого ураження населення).

Відсутність або надлишок інформації про НС змушує людей додумувати якісь елементи події чи всю подію цілком і допомагає їм в такий спосіб розділити свій страх і невпевненість з оточенням. Відтак НС може стати потужним джерелом для виникнення недостовірної інформації, яку прийнято називати «чутками». Здійснений аналіз феномену чутокотворення в умовах НС сприяв подальшому розвитку уявлень про сутність чуток в умовах НС як специфічної форми недостовірної або частково достовірної інформації про НС

та її наслідки, що може негативно впливати на психоемоційні та поведінкові реакції населення.

Встановлено, що в умовах НС існує певна динаміка виникнення та поширення чуток (див. рисунок 1). Виникнення небезпечної кризової ситуації зумовлює появу обстановки невизначеності та нестабільності.

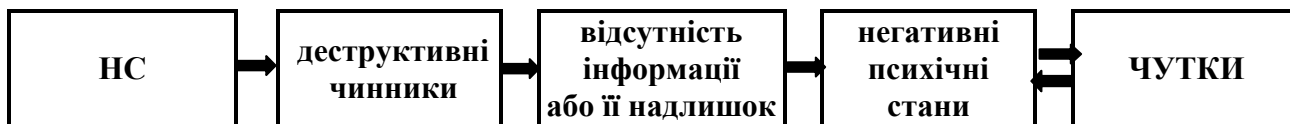

Рисунок 1 – Схема виникнення та поширення чуток в умовах НС

З'ясовано типологію та ознаки чуток, характерних для НС. Виявлено, що серед небезпечних чуток в умовах НС є: чутка-агресія, чутка-відчай, чутка-дезорієнтація, чутка-навіювання, чутка-напруження, чутка-страх, чутка-тривога. Водночас, основними різновидами чуток є: дезінформація, інформаційне вкидання, плітки та фейки.

Зважаючи на результати наукових досліджень М. Кіци, Д. Лавнікевича, І. Мудрої, М. Прокопенко, О. Саприкіна та ін., ми дійшли висновку, що поняття «фейк про НС» означає вигадку, неправдиву інформацію, підробку, фальсифікацію, фальшивку про наслідки НС, яку намагаються свідомо видати населенню за достовірну. Тотожними з ним є поняття «фейкові повідомлення», «фейкові новини», «фейкові ресурси», «інформаційне вкидання». З урахуванням уваги думку дослідників О. Косогова та А. Сірика, ми під поняттям «інформаційне вкидання щодо НС» розуміємо поширення по завчасно підготовлених каналах спеціального масиву інформації з метою формування в цільовій аудиторії певних меседжів про наслідки НС. Зазначимо, що поняття «меседж» може означати повідомлення (завуальоване повідомлення), іронію, звернення, попередження, сигнал, короткий зміст чогось, послання.

Загалом результати інтерпретації поняття «інформаційне вкидання» вказують на те, що воно відображає раптове заповнення інформаційного простору короткою сенсаційною інформацією (вигадана історія, компрометуючий матеріал), що може викликати масу емоцій (ефект інформаційної бомби, під впливом якої люди втрачають здатність логічно мислити). Зазвичай може використовуватись у трьох значеннях: компромат (матеріали, що компрометують кого-небудь), брехня (недостовірна інформація), образа (умисне приниження честі та гідності особистості). Вочевидь, метою таких дій є виклик резонансу в інформаційному просторі для введення людей в оману з метою отримання певних дивідендів. Створюється уявний образ чого-небудь, що помилково сприймається людьми як дійсний.

Сутнісна характеристика фейку свідчить про те, що в умовах НС його можна ототожнювати з різними видами чуток, зокрема з чуткою-відчаем, чуткою-оманою, чуткою-страхом, чуткою-напруження та чуткою-тривогою, що мають за мету спонукати населення до хибних висновків та дій.

Задля розуміння логічного зв'язку чуток та фейків, варто зазначити, що фейкова інформація в умовах НС може поділятися на: фейки, які сіють паніку

серед людей; фейки, які розпалюють міжнаціональну (расову, релігійну тощо) ворожнечу; фейки, які поширюють хибні думки для того, щоб заплутати населення, відвернути від правди; фейки, які маніпулюють свідомістю.

Осмислення вищезазначеного дозволяє дійти висновку, що фейки можуть бути специфічною формою чуток і в умовах НС та мати небезпечний вплив на психоемоційні та поведінкові реакції населення. З огляду на це, обов'язково необхідно, звертати увагу на ресурси, де розміщено інформацію про НС. Найпоширенішим об'єктом і засобом ведення інформаційних заходів у мережі Інтернет є соціальні мережі та сумнівні інтернет-сайти. Вони стають одним із важливих інструментів інформаційно-психологічного впливу, зокрема впливу з метою маніпулювання особистістю, соціальними групами і суспільством в цілому.

Узагальнення детальної інформації про різні типи чуток в умовах НС дозволяє виявити ті їх характерні особливості, які важливо враховувати при розробці концептуальних засад протидії появи та поширенню різної недостовірної інформації в умовах НС (таблиця 2).

Таблиця 2 – Типи небезпечних чуток в умовах НС

Назва чулки	Характерна особливість чулки	Наслідки
Чутка-агресія	посилює бажання і готовність завдати шкоди, вдарити чи знищити	викликає роздратування та агресію
Чутка-відчай	посилює відчуття сильного душевного болю, безвихідності та розпачу	викликає зневіру, відчай та паніку
Чутка-омана (фейк, дезорієнтація)	відображає недостовірну інформацію, що вводить в оману	спонукає до хибних дій чи паніки
Чутка-навіювання	посилює відчуття якоїсь несправедливості чи безперспективності певних дій	викликає обурення чи байдужість
Чутка-напруження	породжує відчуття внутрішнього дискомфорту та нервового збудження	викликає нервове виснаження
Чутка-страх	посилює відчуття загрози від реального чи передбаченого лиха	викликає страх та паніку
Чутка-тривога	відображає недостовірну інформацію, що посилює відчуття невизначеності, очікування негативних наслідків від НС	викликає психічний дискомфорт та паніку

Уточнено, що ключовими ознаками (рисами та особливостями) чуток в умовах НС є: недостовірність, невизначеність, масовість, небезпечність, стихійність, зараження, швидкість, побоювання, страх, маніпулювання.

З'ясовано, що первинною основою, що задає параметри для дослідження психологічного впливу чуток в умовах НС, є наявність певних стратегій сугестивного впливу. Виділено стратегії психологічного впливу чуток на населення, що зумовлюються основними парадигмами психології як галузі наукових знань: імперативна стратегія (у межах об'єктивної або природничо-наукової парадигми); маніпулятивна стратегія (у межах суб'єктивної або акціональної парадигми); розвиваюча стратегія (у межах особистісної або інтерсуб'єктивної парадигми). Як свідчить практика, за своїм змістом саме імперативна стратегія не торкається глибинних структур особистості, а підтримує наявні когнітивні структури, добре діє в умовах НС.

З'ясовано, що проникаючи в особистість адресата, чутка створює напругу, наслідком якої є фрустрація що, у свою чергу, провокує виникнення агресивного та панічного настрою. Паніка в умовах НС є одним із видів поведінки натовпу, який знаходиться в умовах поведінкової невизначеності в підвищеному емоційному збудженні від безконтрольного почуття страху, має заразливий характер, що може охопити велику кількість людей та позбавити їх здорового глузду.

З'ясовано, що поведінкові реакції на чутки містять в собі складний перелік різноманітних вчинків, які визначаються параметрами особистісного, соціального та культурного характеру. Поведінка людини в умовах НС під впливом чуток вирізняється певним діапазоном реакцій: від бурхливого емоційного переживання з непередбачуваними наслідками, аж до гальмування (повного занурення в себе).

З метою виявлення впливу чуток на людину в умовах НС нами було проведене емпіричне дослідження серед жителів міста Львова та сіл Львівської області (Великі Грибовичі, Збиранка, Підлужки), які розташовані поблизу сміттєзвалища у Великих Грибовичах, де 29–30 травня 2016 року виникла масштабна пожежа. Насамперед звертає на себе увагу, що усі жителі (100%), які проживають в районі НС, вказали на те, що їм доводилося отримувати недостовірну інформацію про наслідки НС. При цьому найчастіше така інформація надходила від знайомих (87,38%), рідних (69,76%), а також – з Інтернету (47,14%). Звертає на себе увагу, що інформацію з Інтернету отримували переважно молоді люди та жителі великих населених пунктів, де був доступ до соціальних мереж.

Окрему увагу ми звертали на те, чи намагалися жителі перевіряти правдивість почутої інформації про наслідки НС. З'ясувалося, що 67,86%, незважаючи на різні складнощі, намагалися перевіряти достовірність інформації, хоча вдавалося це зробити лише 58,57%. Водночас 25,00% опитаних вказали, що інформацію не перевіряли, пояснюючи це тим, що довіряли джерелу інформації, або були під впливом стресу та відчували панічні настрої. Певний відсоток опитаних (7,14%) не змогли чітко згадати, чи перевіряли вони правдивість почутої інформації, оскільки намагалися «заспокоїти свої нерви» за допомогою алкоголю.

Як свідчить аналіз отриманих відповідей, 100% респондентів вказали на те, що чутки в умовах НС викликали тривогу за здоров'я та життя. При цьому майже половина з них (46,19%) зазначила, що чутки про пожежу на сміттєзвалищі викликали у них паніку, бажання покинути домівку. Особливо гостро таке бажання виявлялося після порад представників аварійно-рятувальних підрозділів менше перебувати на вулиці, оскільки під час горіння пластику та деревини виділяються шкідливі речовини. Поряд із цим суттєвий відсоток людей (66,19%) вказали на те, що чутки про пожежу та постраждалих на ній людей викликали в них бажання допомогти їм. Це, на нашу думку, підкреслює важливу рису українців приходити на допомогу людям, які опинились у біді. Доречно зазначити, що серед учасників опитування 6,43% вказали на те, що у певної категорії населення чутки в

умовах НС можуть провокували бажання вживати спиртні напої.

Таким чином, аналіз наукових джерел та результати емпіричного дослідження переконливо доводять, що основними *психоемоційними та поведінковими реакціями* людини в умовах НС можуть бути: переляк, сприймання ситуації як кризової, загрозливої, безвихідної; підвищення почуття страху; агресія, крик, плач, паралізуючий жах; втрата контролю, неможливість адекватно оцінити наявну ситуацію, інтерпретувати її, знайти вихід із неї, логічно осмислити те, що відбувається; поява страху приреченості та невизначеності; шокова загальмованість; зараження своїми емоціями інших людей; тривога; готовість до агресії; емоційне заціпеніння, емоційне напруження; нераціональні дії тощо.

У **четвертому розділі** – «Детермінанти виникнення та поширення чуток в умовах надзвичайної ситуації» відображено результати дослідження першопричин виникнення та поширення чуток в умовах НС.

За результатами аналізу наукових досліджень О. Бойка, Д. Горбатова, Я. Кальби, К. Левіна, В. Москаленко, Г. Почепцова, Г. Олпорта і Л. Постмана, Л. Орбан-Лембрик, О. Тімченка та ін. з'ясовано, що першопричинами виникнення чуток є: атмосфера невизначеності та невпевненості людей, дефіцит надійної інформації, інтерес до теми, незадоволений інтерес до теми, переживання страху й тривоги, прагнення зменшити власну емоційну напругу. Чутка може виникати там і тоді, де і коли до її об'єкту є інтерес, а масштаб та маршрут поширення обумовлені конфігурацією зацікавленої аудиторії. Іншими словами, серед людей, що проживають у зоні виникнення НС, такий інтерес буде обумовлений наявністю прямої загрози для їх життя та здоров'я чи в опосередкованому її очікуванні. Дефіцит надійної інформації про НС визначатиметься співвідношенням двох складових – кількістю офіційних повідомлень за певний час та довірою до джерела офіційних повідомлень.

Для вивчення об'єктивних чинників НС, що можуть впливати на виникнення та поширення чуток серед населення, за допомогою контент-аналізу, було сформовано їх розширений перелік та проведено експертне ранжування. У ролі експертів виступали психологи ДСНС України, які мали досвід роботи з ліквідації наслідків НС. З'ясувалося, що експерти на перше місце поставили такий чинник НС як «наявність прямої загрози від НС для життя людей». Далі в порядку зниження їх значущості було названо «віддаленість знаходження від зони НС» та «масштаб розповсюдження НС». Як бачимо, ці об'єктивні чинники прямо чи опосередковано можуть впливати на психоемоційні та поведінкові реакції населення. У такий спосіб експерти підтвердили наше припущення, що тривога та страх людей за своє життя і здоров'я робить їх суб'єктами й об'єктами чуток при виникненні НС.

Для з'ясування соціально-психологічних обставин, які допомагають чуткам легко поширюватися в умовах НС, експертам було запропоновано дати відповідь на запитання авторської анкети «Детермінанти чуток в умовах надзвичайної ситуації». З'ясувалося, що 100% експертів вважають, що поширенню чуток серед населення в умовах НС найбільше сприяють такі соціально-психологічні обставини як: тривожна обстановка, яка містить

загрозу, небезпеку та змушує людей шукати шляхи захисту себе і своїх близьких, а також психологічні особливості людей (їх висока навіюваність, нездатність самостійно та критично оцінити правдивість чуток, надмірна цікавість). Ці результати свідчать про те, що в умовах НС потрібно приділяти важливе значення психологічній роботі з різними категоріями населення щодо корегування їхніх тривожних та панічних станів, а також духовно-просвітницькій підтримці. Крім того, тривожну обстановку мають розряджати ЗМІ, об'єктивно та своєчасно висвітлюючи інформацію про наслідки НС.

Серед інших соціально-психологічних обставин, які допомагають чуткам легко поширюватися серед населення в умовах НС, 86,36% експертів назвали «наявність психічного зараження, наслідування, групового тиску, потреб захистити себе та інших». Сприятливими обставинами для появи чуток також за висновками експертів можуть бути «бездіяльність, одноманітність, нудьга» (52,28%). Зважаючи на це, в умовах НС важливо контролювати емоційні компоненти та корегувати впливи на групові настрої за допомогою ЗМІ та авторитетних представників влади.

У контексті вивчення ймовірних чинників розповсюдження чуток, варто звернути увагу на те, що такими, на думку жителів з районів НС, є робота ЗМІ в умовах НС, поведінка учасників ліквідації НС, поведінка населення в умовах НС, стилі реагування органів виконавчої влади при виникненні НС.

Звертає на себе увагу те, що найпотужнішим чинником, який здатен впливати на виникнення та поширення чуток в умовах НС, учасники опитування визначили роботу ЗМІ (97,95%). Це свідчить про те, що роль ЗМІ в суспільному житті невіддільно зростає, адже завдяки їм населення не тільки отримує необхідну інформацію про ту чи іншу подію, але й формує певне уявлення про неї. Водночас ЗМІ, прагнучи задовольнити попит аудиторії, у кризових ситуаціях проявляють готовність розповсюдити практично будь-яку інформацію про НС. У такий спосіб вони підсилюють існуючу неадекватно високу соціальну напруженість та тривожність тих людей, які потрапили в зону лиха. Звідси з'являється небезпека появи недостовірної інформації, якою й являються чутки.

Для дослідження впливу ЗМІ на виникнення чуток в умовах НС ми звернули увагу на назви та зміст публікацій про масштабні пожежі на Грибовицькому сміттєзвалищі та на військових складах в місті Балаклія. З цією метою нами здійснено аналіз сайтів різних інформаційних агентств та засобів. У подальшому назви усіх публікацій було подано в алфавітному порядку і складено анкету *«Вплив ЗМІ на виникнення та поширення чуток в умовах надзвичайної ситуації»*, в якій цей перелік ми використали для опитування населення й експертів щодо сприйняття назви публікації та можливого характеру її впливу на психічні стани людини. З'ясувалося, що низка ЗМІ опублікували статті з назвами, які сприяли виникненню чуток. Зокрема, 100% учасників опитування до цього переліку віднесли такі назви публікацій як: «Отруйні витоки зі звалища у Грибовичах забруднили воду та ґрунти в навколишніх селах», «У Грибовичах люди масово скаржаться на біль у горлі», «У річці масово загинула риба, місцеві мешканці підозрюють, що це сталося

через Грибовецьке сміттєзвалище», «Хімік-токсиколог: Не треба довіряти заявам, що немає небезпеки від горіння Грибовицького сміттєзвалища», «Через пожежу в Грибовичах, львів'ян чекає сміттева катастрофа». Крім того, досить великий відсоток опитаних (від 87,38% до 67,62%) визначили ще деякі назви текстів, які можуть сприяти виникненню чуток. Із перерахованих вище назв публікацій видно, що їх автори, прагнучи змусити читача прочитати текст, назвали статті так, що вони не тільки відображали основну думку про результати пожежі на сміттєзвалищі, а й прямо натякали на «катастрофічний контекст» НС. Тим самим створювали фонову ситуацію та задавали певну інтенцію чи загальну настанову, що можуть породити в людини негативні психічні стани. Емоційний компонент читача зазнає негативного впливу, адже мова йде про очевидну небезпеку («у Львові можуть закрити школи та дитсадки», «отруйні витоки забруднили воду та ґрунти», «люди скаржаться на біль у горлі», «масово загинула риба», «львів'ян чекає сміттева катастрофа»). Для посилення достовірності інформації в назвах деяких статей використовуються прізвища представників влади чи думки фахівця («мер просить...», «Садовий просить...», «хімік-токсиколог...» тощо).

Схожа негативна тенденція спостерігалась і в назвах публікацій про вибухи боєприпасів на військових складах в місті Балаклія Харківської області: «Черги на заправках і пробки. Люди втікають з Балаклії, де вибухають боєприпаси» (100%), «Через вибухи снарядів у Балаклії евакуювали 20 тис. людей» (100%), «Вибухи в Балаклії можуть тривати до тижня» (100%), «Осколки від вибуху снарядів у Балаклії розлітаються на 2 км» (91,67%), «У Балаклії на арсеналі розлітаються осколки, небо над вогнем закрили» (87,38%). Учасники опитування зазначили, що такі назви викликали у них тривогу та страх через очевидну небезпеку, яку породжували такі окремі ключові слова: «люди втікають з Балаклії», «осколки розлітаються на 2 км», «небо над вогнем закрили».

Результати проведеного аналізу назв публікацій вказують на провокуючий характер презентації та рефлексії у ЗМІ інформації про НС. Автори статей вже у назві тексту змушують читачів шукати у вибухах та пожежі «катастрофічні» подробиці і «катастрофічні» наслідки НС. Звідси виникає потреба вести мову про проходження психологічних експертиз усіх інформаційних повідомлень про ситуацію в зоні лиха (на що звертають увагу дослідники Н. Оніщенко, В. Христенко та ін.) та необхідність контролювати інформаційні повідомлення, які мають бути засновані на знанні психологічних особливостей сприйняття й переробки людьми інформації в умовах стресу.

Водночас варто зазначити, що у деяких назвах статей спостерігається і конструктивна рефлексія ЗМІ. Так, на думку 100% учасників опитування серед переліку назв публікацій є й ті, які можуть сприяти протидії чуткам в умовах НС. Зокрема, це такі назви текстів як: «Львівська область: вогнеборці ліквідували загорання на сміттєзвалищі», «Пожежу на Грибовецькому сміттєзвалищі під Львовом локалізували», «Пожежа на сміттєзвалищі у Великих Грибовичах ліквідована», «Пожежу в Балаклії загасили повністю, зараз ліквідують її наслідки», «Пожежа на арсеналі в Балаклії повністю

ліквідована». Крім того, досить високий відсоток населення (від 87,38% до 54,05%) до конструктивних назв статей ще відносять: «Грибовицька катастрофа: підстав для паніки немає», «Пожежа на сміттєзвалищі у Великих Грибовичах ліквідована, однак дорога досі перекрита», «Можна дихати: біля Львова нарешті загасили пожежу на сміттєзвалищі», «На Грибовицьке сміттєзвалище літаки ДСНС скидатимуть «бомби» з водою», «НАТО розпочало процедуру надання допомоги в гуманітарному розмінуванні в Балаклії», «Радіус небезпечної зони в Балаклії зменшено з 10 кілометрів до 150 метрів», «Інтенсивність вибухів у Балаклії значно зменшилися: розпочалося розмінування», «Міноборони: інтенсивність вибухів на складах боєприпасів біля Балаклії зменшилася».

Загалом результати вивчення роботи ЗМІ дозволяють дійти висновку, що будь-які медіа ресурси можуть активно розповсюджувати інформацію серед населення, яка може сприяти виникненню або запобіганню чуткам про наслідки НС. Звідси виникає потреба в пошуку шляхів активізації діяльності ЗМІ щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації про надзвичайні події.

За результатами опитування населення досить високий відсоток набрав ще один чинник, що здатен породжувати чутки, а саме поведінка учасників ліквідації НС (72,96%). Це вказує на те, що непрофесійні дії рятувальників, їхнє нервово напруження, невпевненість, психоемоційне виснаження, професійне вигорання, пасивність у спілкуванні з постраждалими та представниками ЗМІ можуть спричинити виникнення певних негативних явищ, зокрема й виникнення та поширення чуток.

Для визначення рівня психоемоційного виснаження учасників ліквідації наслідків НС ми застосовували опитувальник В. Бакштанського та О. Жданова. За результатами опитування було виявлено, що майже всі ліквідатори наслідків НС відчували помірне та повне виснаження, а отже, потребували допомоги психолога. Звертає на себе увагу те, що серед учасників опитування не має тих, хто вказав би на те, що в них відсутня втома. Більше того, серед них є певний відсоток людей (ліквідаторів наслідків пожежі на складах боєприпасів у Калинівці (n_1) – 41,82% та ліквідаторів наслідків пожежі на Грибовицькому сміттєзвалищі (n_2) – 31,36%), що потребують термінової допомоги. Також варто зазначити, що решта учасників ліквідації наслідків НС відчували помірне спустошення. Як бачимо, серед учасників ліквідації наслідків НС наявна проблема емоційного виснаження. Нажаль, під впливом помірного чи повного спустошення людина в умовах НС може поводити себе так, що її дії та вчинки можуть породжувати різні чутки. За допомогою опитувальника Басса-Дарки у ліквідаторів наслідків НС було виявлено схильність до агресивності та ворожих тенденцій у поведінці. Це опитування дозволило виявити рівень фізичної та вербальної агресії, ступінь роздратування, негативізму, образи та провини. Зокрема з'ясовано, що найбільший відсоток мають такі реакції рятувальників як: «роздратування» (n_1 – 32,58% та n_2 – 39,80%); «почуття провини» (n_1 – 29,55% та n_2 – 32,65%); «вербальна агресія» (n_1 – 23,49% та n_2 – 28,57%), а також «непряма агресія» (n_1 – 24,24% та n_2 – 19,39%).

Основними поведінковими, емоційними і вербальними реакціями рятувальників, що можуть сприяти появі чуток в умовах НС, експертами визначено: говірливість – схильність до багатослів'я (5,98); песимізм – вияви безнадії та зневіри (5,95); розгубленість – втрата здатності міркувати та діяти (5,93); беспорядність – вияви безпомічності (5,57); мовчазність – відсутність комунікації (4,98); невпевненість – побоювання діяти (4,91); некомпетентність – необізнаність з обстановкою (4,70); відстороненість – ухилення від наявної ситуації (4,57); тривожність – вияви переживань щодо можливих негативних наслідків НС (4,39); пасивність – вияви бездіяльності (4,23).

Отримані нами результати свідчать про схильність певного відсотку учасників ліквідації наслідків НС до емоційних, поведінкових і вербальних реакцій, що можуть негативно сприйматися населенням і породжувати різні чутки. Звідси виникає потреба у посиленні психологічної підготовки рятувальників до роботи щодо запобігання і протидії чуткам в умовах НС. Крім того, важливо здійснювати системну роботу щодо психологічної діагностики та попередження професійного вигоряння фахівців ДСНС.

За результатами опитування експертів також виявлено, що чинником виникнення та поширення чуток можуть бути сукупність дій і психологічні особливості населення в умовах НС (67,73%). Через невизначеність та очікування негативних наслідків від НС особи, які відчули та пережили душевний дискомфорт, страх і паніку, можуть стати ініціаторами виникнення та поширення чуток. Адже поведінка людини в умовах НС цілком залежить від індивідуальних особливостей її організму, типу вищої нервової діяльності, поінформованості про події й ступеня розуміння небезпечної ситуації (Н. Оніщенко, С. Яковенко).

За результатами експертного оцінювання було визначено поведінкові реакції населення, спричинені індивідуально-психологічними особливостями людей (типом темпераменту, характеру, особистісним статусом тощо), які впливали на виникнення та поширення чуток в умовах НС: поведінка осіб з активно-панічною реакцією (панікери) (5,52), які втрачають здатність реально сприймати події, стають збудженими, в стані підвищеного емоційного напруження, не зовсім адекватно оцінивши ситуацію в умовах НС, самі легко піддаються та сіють паніку, починаючи додумувати якісь елементи події або всю подію цілком та поширювати чутки-страховиська); схильність людей легко сприймати чутки (надмірна навіюваність, нездатність самостійно та критично оцінити правдивість чуток) (4,98); схильність людей свідомо розповсюджувати чутки для задоволення утилітарних потреб (чутки поширюються для досягнення людьми певних цілей – оволодіння об'єктом інформації, зміцнення позицій у групі, формування в людей певних думок, настроїв, спонукання їх до конкретної поведінки тощо) та емотивних потреб – чутки породжують сильні позитивні чи негативні емоції, а особи, які їх поширюють, відчувають насолоду, задоволення від їх змісту, від реакції на них інших людей (4,50); поведінка соціально значущих осіб (4,05), які за допомогою формування і циркуляції чуток викривають приховану реальність і зачіпають актуальні потреби й інтереси багатьох людей; поведінка демонстративних осіб (3,71), які

за допомогою чуток привертають до себе увагу, підвищують свій престиж, прагнуть досягти успіху, відрізняються егоїстичністю й підвищеним самолюбством); схильність людей до надмірної допитливості та пошуку інформації про хід рятувальних робіт і ліквідацію наслідків лиха (3,68).

Отже, негативні поведінкові реакції населення в умовах НС необхідно фіксувати та контролювати, а особам, які здатні індукувати власний страх і заряджати ним інших людей, потрібно надавати психологічну допомогу та обмежувати їх вплив на оточуючих.

Наступним чинником виникнення чуток експертами визначено стилі реагування органів виконавчої влади при виникненні НС (47,05%). За результатами дослідження з'ясовано, що органи виконавчої влади можуть виявляти декілька помилкових стилів реагування на НС, а саме: свідоме нагнітання обстановки, бездіяльність чи помилкові дії. Обрання таких стилів реагування на НС призводить до появи панічних настроїв серед населення та циркуляцію різноманітних чуток (чуток-страховиськ, агресивних чуток та ін.). Водночас, реагування на НС та ліквідація її наслідків є однією з найважливіших функцій діяльності органів виконавчої влади у сфері цивільного захисту. Від того, який стиль поведінки оберуть владні органи та які дії будуть здійснювати при ліквідації наслідків НС, залежить не тільки збереження фізичного і матеріального благополуччя людей, але й психічне здоров'я постраждалих. У випадку бездіяльності влади, її помилкових дій чи свідомого нагнітання обстановки серед населення можуть поширюватися панічні настрої та різноманітні чутки, які часто завдають набагато більше шкоди, ніж сама НС.

Окремою причиною виникнення чуток в умовах НС може бути невдала комунікація представників органів виконавчої влади з представниками ЗМІ. Інформаційний вакуум та помилкові дії влади у випадку виникнення НС можуть не тільки сприяти розголосу чуток, а й підсилювати і без того завищений рівень емоційного напруження серед населення. Для інтенсифікації діяльності з протидії чуткам в умовах НС органам виконавчої влади слід, насамперед, використовувати такі техніки, як виключення мотивуючої складової або інтересу до цієї ситуації, оприлюднення фактів з метою задоволення інтересу цільової аудиторії та створення атмосфери розуміння в аудиторії.

Отже, результати дослідження першопричин виникнення та поширення чуток в умовах НС підтверджують наше припущення, що виникнення чуток в умовах НС детермінується низкою чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру та негативно впливає на психоемоційні й поведінкові реакції населення, підвищуючи рівень тривоги та паніки.

У **п'ятому розділі** – «Концептуальні засади запобігання і протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації» подано: результати науково-теоретичного аналізу досліджень проблеми запобігання і протидії чуткам в умовах НС; структурно-функціональну модель запобігання і протидії чуткам в умовах НС; особливості проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень ЗМІ про НС; дії членів штабу ЛННС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення.

Результати проведеного теоретичного аналізу наукової літератури свідчать про те, що окремі питання запобігання і протидії чуткам досліджували: С. Беззубцев (обґрунтовано можливості оперативної протидії та профілактики розповсюдження чуток), О. Бервенова (запропоновано алгоритм функціонування ЗМІ: до НС, до, під час та у період ліквідації НС), О. Бойко (розкрито засоби та прийоми протидії чуткам), Д. Горбатов (охарактеризовано комунікативно-рольову стратегію протидії впливу чуток), О. Караяні (відображено заходи боротьби з чутками профілактичного та контрдієвового характеру), О. Тімченко (систематизовано психологічні прийоми припинення чуток та розкрито стратегію організації протидії цьому негативному явищу в умовах НС), В. Латинов (висвітлено особливості профілактики та дезавування чуток), А. Назаретян (розкрито змістовні аспекти профілактики та оперативного усунення чуток), Д. Новіков, А. Іванько (запропоновано способи протидії чуткам), В. Тогобицька (надано певні рекомендації щодо запобігання появи чуток в умовах НС), В. Христенко (обґрунтовано психологічні прийоми нейтралізації чуток в осередку НС), О. Чекригіна (визначено методи протидії та спростування чуток), Ю. Шерковін (подано особливості розкриття чуток) та інші. Водночас проблема запобігання і протидії чуткам при можливості чи неминучості виникнення загрози життю або здоров'ю населення комплексно не досліджувалася.

На підставі аналізу наукової літератури уточнено, що поняття «запобігання і протидія чуткам в умовах НС» відображає систему психологічних та організаційно-правових заходів, безпосередньо спрямованих на запобігання появі та поширенню чуток (фейків, меседжів) в умовах НС, а також на здійснення психологічного впливу чи правове реагування на їхні джерела. Метою таких заходів є зниження небезпеки деструктивного впливу чуток на населення в умовах НС. Основними завданнями протидії чуткам в умовах НС є: аналіз і прогнозування інформаційної обстановки в районі НС; збір та узагальнення інформації про вірогідні джерела негативних чуток про НС; нейтралізація негативного впливу чуток на населення; припинення діяльності суб'єктів щодо розповсюдження чуток про НС; організація запобіжних заходів щодо поширення негативних чуток серед населення.

У пошуках ефективних шляхів протидії чуткам в умовах НС розроблено структурно-функціональну модель запобігання і протидії чуткам в умовах НС (рисунок 2). Вона є результатом узагальнення практичного досвіду з запобігання та перешкоджанню появі і циркуляції чуток при виникненні загрози життю та здоров'ю населення, а також співвіднесення теоретичних уявлень про це явище з емпіричними знаннями про нього.

Структурно-функціональна модель дозволяє підійти до цього процесу як до цілісної сукупності послідовних дій суб'єктів впливу на психічні стани населення, спрямованих на нівелювання чуток в умовах НС та збереження психічного здоров'я людей. Вона відображає уявний образ (схематичне відображення) процесу соціально-психологічного феномену протидії виникненню та розповсюдженню чуток в умовах НС.

При розробці моделі, ми враховували, що сьогодення інформаційного простору нашої держави таке, що в умовах НС психологічне травмування

населення за активного сприяння ЗМІ охоплює не тільки тих, хто постраждав в зоні лиха, але й тих, хто перебуває в ролі віртуальних учасників події.

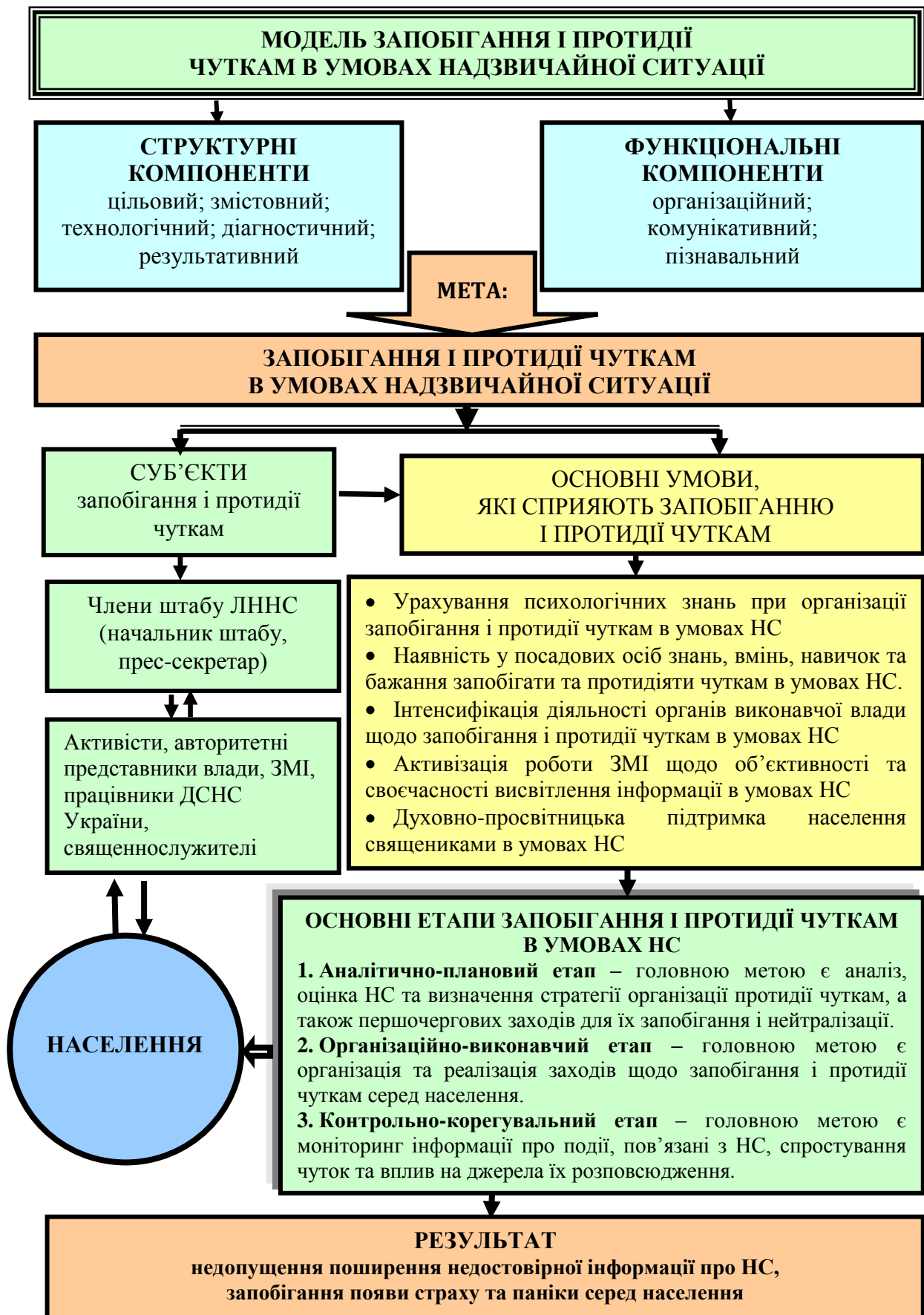

Рисунок 2 – Структурно-функціональна модель запобігання і протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації

За цих умов інформаційну політику щодо НС та ліквідації її наслідків потрібно будувати з урахуванням основних психологічних закономірностей (інформаційної ідентичності, випереджаючого інформаційного відображення, наявності державно-громадського ідеалу, єдності свідомого, підсвідомого та несвідомого). Такий підхід потребує, щоб усі ключові офіційні повідомлення про ситуацію в зоні лиха проходили психологічну експертизу (О. Бервенова, В. Латинов, А. Назаретян, Г. Почепцов, О. Тімченко, В. Христенко).

З цією метою розроблено алгоритм дій щодо проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень ЗМІ про НС, яким передбачено таку послідовність дій: зіставлення інформації про НС з критеріями її допустимості для поширення в ЗМІ (конструктивний характер інформаційного повідомлення; відсутність нечіткої, прихованої інформації про ситуацію; високий рівень достовірності інформаційних повідомлень про НС; відсутність провокуючих даних про ситуацію, які описують її в «катастрофічному контексті»; відсутність домінування інформації про НС над висвітленням інших подій; наявність інформації про заходи щодо нейтралізації наслідків НС); проведення психосемантичного аналізу змісту інформаційних повідомлень (аналіз можливого впливу інформаційного повідомлення на систему уявлень населення про наслідки НС; прогнозування різних форм появи значень в індивідуальній свідомості населення внаслідок впливу інформаційного повідомлення про НС); розгляд можливих варіантів подачі інформації для населення; визначення можливості ймовірного впливу інформаційних повідомлень про НС на психіку читачів, глядачів чи слухачів; прийняття рішення про допуск (не допуск) офіційного повідомлення про НС в ЗМІ.

З'ясовано, що для безпосередньої організації та координації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків НС створюється штаб ЛННС. Серед основних завдань штабу ЛННС, що визначені керівними документами МВС/ДСНС України, є лише: прогнозування розвитку НС та їх наслідків, а також обробка і подання інформації про хід ліквідації НС. Проте зовсім не відображено прогнозування появи можливих чуток через виникнення НС та стратегію організації протидії недостовірній інформації. Крім того, штабу ЛННС визначено завдання організувати оповіщення й інформування населення через ЗМІ та інші засоби. Водночас завдання оцінки достовірності та своєчасності інформації від різних ЗМІ, а також можливості її ймовірного впливу на психіку населення залишилося поза його повноваженнями. Відтак така важлива функція, як нейтралізація негативних інформаційних потоків і виключення можливості маніпуляцій масовою свідомістю, залишається не реалізованою. Задля усунення цієї невизначеності нами було обґрунтовано теоретичні та психолого-прикладні концепти програми дій членів штабу ЛННС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення.

Авторська програма дозволяє отримати уявлення про чіткий порядок дій членів штабу ЛННС в ролі суб'єкта запобігання та нейтралізації чуток. Загальна структура авторської розробки включає: *аналітично-плановий етап*, метою якого є аналіз, оцінка НС та визначення стратегії організації протидії чуткам, а також першочергових заходів для їх запобігання і нейтралізації.

Основні завдання етапу: аналіз та оцінка НС; прогнозування появи можливих негативних чуток через виникнення НС; виявлення потенційних джерел розповсюдження чуток та носіїв чуток; відбір ефективних психологічних прийомів і технік запобігання чи протидії чуткам при виникненні НС; визначення суб'єктів, які можуть залучатися для запобігання чи нейтралізації чуток; визначення авторитетних представників ЗМІ, які можуть залучатися для запобігання чи нейтралізації чуток; визначення стратегії організації протидії чуткам; призначення прес-секретаря з працівників ДСНС України та розробка ним плану комунікації з урахуванням наслідків та масштабів НС; визначення першочергових заходів організаційно-виконавчого та контрольнo-корегувального етапів, які доцільно провести для запобігання чи нейтралізації чуток; *організаційно-виконавчий етап*, який має за мету організацію та реалізацію заходів щодо запобігання і нейтралізації чуток серед населення. Основні завдання етапу: реалізація заходів плану комунікації; створення каналів поширення достовірної інформації серед населення; організація взаємодії з суб'єктами, які залучаються для запобігання та нейтралізації чуток; організація взаємодії з авторитетними представниками ЗМІ, які можуть залучатися для запобігання чи нейтралізації чуток, проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень, що плануються до друку чи вихід в ефір; *контрольнo-корегувальний етап*, метою якого є моніторинг інформації про події, пов'язані з НС, спростування чуток та вплив на джерела їх розповсюдження. Основні завдання етапу: моніторинг інформації про події, пов'язані з НС; виявлення джерел розповсюдження недостовірної інформації про НС (газети, інтернет-видання, телебачення, радіо) та методів і форм її поширення; заслуховування головних редакторів ЗМІ, які розповсюджують недостовірну інформацію про НС; проведення роз'яснювальної роботи (психологічний вплив) з потенційними суб'єктами розповсюдження чуток; інформування правоохоронні органи про осіб, які за допомогою фейків чи інформаційних вкидань розбурхують громадську думку та провокують антигромадську поведінку (правове реагування).

Далі для експериментальної перевірки готовності фахівців до ефективного застосування авторської програми було відібрано 84 особи (представників підрозділів зв'язку із ЗМІ, соціально-гуманітарної роботи та психологічного забезпечення Головного управління ДСНС України у Хмельницькій області, навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, факультету цивільного захисту Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України), які, згідно своїх функціональних обов'язків, можуть залучатися до складу штабів ЛННС.

Результати аналізу готовності фахівців застосовувати авторську програму з метою запобігання та нейтралізації чуток серед населення в умовах НС (таблиця 2) свідчать про те, що на початковому етапі дослідження більшість учасників мали низький та середній рівень готовності до такої роботи.

Після теоретичного та практичного вивчення учасниками

експериментального дослідження феномену чуток в умовах НС та авторської програми щодо запобігання та нейтралізації цієї проблеми серед населення було проведене повторне вивчення рівня готовності фахівців до цієї роботи.

Таблиця 2 – Результати порівняльного аналізу готовності учасників дослідження до запобігання та нейтралізації чуток серед населення в умовах НС (до і після застосування авторської програми)

Основні заходи запобігання та нейтралізації чуток серед населення	Рівні готовності	Учасники експерименту (особи (%))	
		До експерим.	Після експерим.
Знання основних заходів аналітично-планового етапу			
Прогнозування появи негативних чуток через виникнення НС	високий	19 (22,62)	52 (61,90)
	середній	44 (52,38)	27 (32,14)
	низький	21 (25,00)	5 (5,96)
Виявлення потенційних джерел розповсюдження чуток	високий	18 (21,43)	40 (47,62)
	середній	49 (58,33)	41 (48,81)
	низький	17 (20,24)	3 (3,57)
Визначення суб'єктів, які можуть залучатися для запобігання чи нейтралізації чуток	високий	47 (55,95)	59 (70,24)
	середній	23 (27,38)	25 (29,76)
	низький	14 (16,67)	0 (0)
Відбір ефективних психологічних прийомів і технік запобігання чи протидії чуткам при виникненні НС	високий	12 (14,29)	52 (61,90)
	середній	29 (34,52)	24 (28,57)
	низький	43 (51,19)	8 (9,53)
Знання основних заходів організаційно-виконавчого етапу			
Створення каналів поширення достовірної інформації серед населення	високий	14 (16,67)	44 (52,38)
	середній	52 (61,90)	39 (46,43)
	низький	18 (21,43)	1 (1,19)
Організація взаємодії з суб'єктами, які залучаються для запобігання та нейтралізації чуток	високий	24 (28,57)	57 (67,86)
	середній	38 (45,24)	23 (27,38)
	низький	22 (26,19)	4 (4,76)
Організація взаємодії з авторитетними представниками ЗМІ, які можуть залучатися для запобігання чи нейтралізації чуток	високий	27 (32,14)	54 (64,29)
	середній	41 (48,81)	30 (35,71)
	низький	16 (19,05)	0 (0)
Проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень, що плануються до друку чи вихід в ефір	високий	0 (0)	34 (40,48)
	середній	17 (20,24)	36 (42,86)
	низький	67 (79,76)	14 (16,66)
Знання основних заходів контрольно-корегувальний етапу			
Моніторинг інформації про події, пов'язані з НС та виявлення джерел розповсюдження недостовірної інформації	високий	0 (0)	36 (42,86)
	середній	63 (75,00)	48 (57,14)
	низький	21 (25,00)	0 (0)
Оперативна протидія негативним чуткам про НС	високий	0 (0)	40 (47,62)
	середній	49 (58,33)	38 (45,24)
	низький	35 (41,67)	6 (7,14)
Проведення роз'яснювальної роботи з потенційними суб'єктами розповсюдження чуток	високий	27 (32,14)	58 (69,05)
	середній	45 (53,57)	26 (30,95)
	низький	12 (14,29)	0 (0)
Інформування правоохоронні органи про осіб, які за допомогою чуток розбурхують громадську думку та провокують антигромадську поведінку	високий	52 (61,91)	68 (80,95)
	середній	31 (38,09)	16 (19,05)
	низький	1 (1,19)	0 (0)

З'ясувалося, що проведена робота з учасниками дослідження суттєво змінила рівень їхньої готовності до запобігання та нейтралізації чуток в умовах НС. Зокрема це стосується і тих питань, які раніше були проблемними для учасників дослідження, зокрема: проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень, що плануються до друку чи виходу в ефір (низький рівень готовності зменшився на 63,10%, а високий – збільшився на 40,48%); відбір ефективних психологічних прийомів і технік запобігання чи протидії чуткам при виникненні НС (низький рівень готовності зменшився на 41,66%, а високий – збільшився на 47,61%); оперативна протидія негативним чуткам про НС (низький рівень готовності зменшився на 34,53%, а високий – збільшився на 47,62%); організація взаємодії з суб'єктами, які залучаються для запобігання та нейтралізації чуток (низький рівень готовності зменшився на 21,43%, а високий – збільшився на 39,29%); моніторинг інформації про події, пов'язані з НС та виявлення джерел розповсюдження недостовірної інформації (низький рівень готовності зменшився на 25%, а високий – збільшився на 42,86%); прогнозування появи негативних чуток через виникнення НС (низький рівень готовності зменшився на 19,04%, а високий – збільшився на 39,38%). Це вказує на те, що авторська розробка може суттєво підвищити рівень готовності фахівців до запобігання та нейтралізації чуток серед населення.

Статистичну значущість виявлених у результаті аналізу змін рівня готовності фахівців до запобігання та нейтралізації чуток серед населення в умовах НС доведено відповідною математичною обробкою даних. Достовірність отриманих результатів підтверджено за допомогою G-критерію знаків: статистично достовірні розбіжності у розподілі учасників експерименту за рівнями готовності до запобігання та нейтралізації чуток серед населення в умовах НС до та після застосування авторської програми виявлено на рівні $p < 0,01$. Цим підтверджено достовірність гіпотези дослідження й доцільність використання авторської розробки.

У **шостому розділі** – «Основні шляхи ефективного використання засобів запобігання і протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації» розкрито основні шляхи ефективного використання засобів для запобігання і протидії чуткам в умовах НС.

За результатами теоретичного та емпіричного вивчення проблеми запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю подальшого розвитку набули наукові уявлення про основні шляхи ефективного використання засобів протидії чуткам в умовах НС (активізація діяльності ЗМІ щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації; організація діяльності органів виконавчої влади щодо запобігання та подолання чуток серед населення; психологічна робота з населенням щодо корегування його тривожних і панічних станів; духовно-просвітницька підтримка населення як засіб нівелювання тривожних і панічних станів у людей; урахування психологічних знань у нормативно-правових актах, пов'язаних із запобіганням та протидією чуткам в умовах НС). Проведена робота дозволила розробити практичні рекомендації, в яких послідовно відображено комплекс можливих дій представників ЗМІ, органів виконавчої влади, психологічних служб,

духовенства з метою недопущення і перешкоджання появі та поширенню недостовірної інформації про НС, а також нівелювання негативного впливу чуток на психоемоційні та поведінкові реакції населення.

Протидія чуткам в умовах НС має ґрунтуватися на основі врахування психологічних знань як у законодавчій, так і в практичній сферах. Поняття «психологічні знання щодо запобігання і протидії чуткам в умовах НС» відображає узагальнені, раціональні, обґрунтовані життєвим та професійним досвідом знання психології, які потрібні для всебічного та глибокого розуміння закономірностей поведінки людей в умовах НС та сукупність відомостей про психологічні і організаційно-правові заходи, що спрямовані на запобігання появі й поширенню чуток.

Керування процесом запобігання та нівелювання чуток в умовах НС потребує від членів штабу ЛННС чіткої реалізації функцій управління, а саме: планування, організації, мотивації, контролю. Для ефективної реалізації вказаних функцій важливо удосконалити низку нормативно-правових актів, пов'язаних із запобіганням та протидією чуткам, певними психологічними знаннями. Запропоновано правки до: Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кодексу цивільного захисту України, Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

Активізація діяльності ЗМІ щодо надання своєчасної та об'єктивної інформації про ситуацію в зоні лиха передбачає оперативне інформування мешканців області та населення держави про надзвичайні події, що сталися в області, а також створення середовища, стійкого до поширення чуток. Для уникнення появи та протидії чуткам відповідні посадові особи обласних управлінь ДСНС України спільно з органами державної влади повинні забезпечити типізацію інформаційних повідомлень та здійснити декілька повторів цих повідомлень в ЗМІ. Це дасть можливість гарантувати, що створені ними повідомлення будуть поширені серед населення, типізовані та засвоєні масовою свідомістю, склавши, таким чином, основу громадської думки.

Для того, щоб ефективно протидіяти чуткам, слід інтенсифікувати діяльність органів виконавчої влади, спрямовуючи її на зменшення значущості чуток для населення та усунення невизначеності в їх змісті. Усунення невизначеності перенесе чулки в площину реальних подій, а зменшення їх значущості сповільнить їх поширення. Інтенсифікація діяльності органів виконавчої влади щодо протидії чуткам включає в себе необхідність достовірного інформування населення про характер НС, оскільки відсутність такої інформації може викликати негативні явища в суспільстві. До основних суб'єктів забезпечення громадської безпеки в умовах виникнення НС можна віднести органи виконавчої влади, діяльність яких безпосередньо спрямована на здійснення заходів щодо забезпечення захисту об'єктів громадської безпеки за таких умов.

Метою психологічної допомоги населенню в умовах НС є: профілактика гострих панічних реакцій, психогенних нервово-психічних порушень; здійснення психогігієнічних заходів, спрямованих на підвищення адаптаційних

можливостей індивіда; психотерапія граничних нервово-психічних порушень; запобігання трансформації адаптивної стресової реакції в післятравматичні стресові розлади, а також психологічний супровід організаційно-медичних рішень в зоні надзвичайної ситуації.

Результати нашого дослідження свідчать про важливу роль духовно-просвітницької підтримки населення в умовах НС, адже священикам люди можуть довірити свої страхи і переживання, можуть відкритися та виплакати, отримати від них найбільш достовірну інформацію. Ефективними методами проведення духовно-просвітницької діяльності священнослужителями в умовах НС можуть бути: проповіді, бесіди з постраждалими, інтерв'ю на місцевому телебаченні та радіо, публікація духовно-просвітницьких листівок та розповсюдження їх серед населення.

ВИСНОВКИ

У дослідженні запропоновано результати теоретико-методологічного та емпіричного розв'язання наукової проблеми, яке полягає у подоланні гносеологічної неузгодженості, пов'язаної з фрагментарністю наукового пояснення феномену чуток в умовах НС. Обґрунтовано концептуальні засади щодо запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю населення. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Більшість досліджень проблеми виникнення, запобігання і протидії чуткам проводилось у контексті соціальної та політичної психології. Дослідники розглядають чутки як стихійне комунікативне явище, що впливає на суспільну свідомість, поведінку й емоційний стан. Чутки як специфічна форма недостовірної або частково достовірної інформації викликають антигромадську поведінку певної частини населення, руйнують соціальні зв'язки між людьми і призводять до масових антигромадських дій, що може посилити паніку в суспільстві, дезорганізувати роботу людей та скомпрометувати органи державної влади. Попри складність і небезпечність цієї проблеми комплексне дослідження феномену чуток в умовах НС на сьогодні відсутнє.

Обґрунтовано методологію дослідження проблеми чуткоутворення, запобігання і протидії чуткам в умовах НС, яка за допомогою ефективних прийомів і методів дозволила відтворити процес наукового пізнання предмета дослідження і забезпечила об'єктивність відображення його сутності.

Об'єктивність розгортання процесу запобігання і протидії чуткам в умовах НС виявляється у послідовному, системному та якісно завершеному поданні наукового знання про закономірності, характеристики і властивості виникнення та розповсюдження чуток в умовах НС, а також шляхів запобігання і протидії цьому явищу.

2. Змістовний аналіз НС дозволив з'ясувати, що вона порушує нормальні умови життєдіяльності населення; призводить до виникнення загрози життю або здоров'ю людей; завдає матеріальні збитки; обмежує можливості особистості у реалізації своїх прагнень та потреб. Крім того, вона виходить за

межі діапазону можливостей людини; може спровокувати виникнення в людей деструктивних психічних станів; спричиняє появу стану динамічної неузгодженості та вимагає максимальної мобілізації ресурсів організму; викликає негативні функціональні стани, порушення психологічної регуляції діяльності; унеможливорює реалізацію прагнень, цінностей, інтересів людини. Інформаційний вакуум або надлишок інформації про НС змушує людей додумувати якісь елементи події чи всю подію цілком і допомагає їм в такий спосіб розділити свій страх і невпевненість з оточенням. Відтак вона може стати потужним джерелом для виникнення недостовірної інформації, яку прийнято називати «чутками».

Чутки в умовах НС відображають специфічну форму недостовірної або частково достовірної інформації про НС та її наслідки, що може негативно впливати на психоемоційні та поведінкові реакції населення. За результатами аналізу проблеми виникнення і розповсюдження недостовірної інформації з'ясовано типологію й ознаки чуток, характерних для НС. Серед чуток в умовах НС, які негативно впливають на психоемоційні та поведінкові реакції населення, є: чутка-агресія (викликає роздратування та агресію), чутка-відчай (викликає зневіру та відчай), чутка-омана (дезорієнтація, фейк) (спонукає до хибних висновків і дій), чутка-навіювання (викликає обурення чи байдужість), чутка-напруження (викликає нервові виснаження та підвищену нервозність), чутка-страх (викликає хвилювання через ймовірні негативні події), чутка-тривога (викликає психічний дискомфорт через очікування невизначеної небезпеки).

Результати опитування жителів в районах НС свідчать про те, що їм часто доводилося отримувати недостовірну інформацію про наслідки НС. Найчастіше таку інформацію вони дізнавалися від знайомих (87,38%), рідних (69,76%), а також вичитували з Інтернету (47,14%). При цьому 100% респондентів вказали, що чутки викликають тривогу за здоров'я та життя, 91,67% – бажання поділитися чутками про НС з іншими людьми, 46,19% – паніку, бажання покинути домівку. Загалом поведінкові реакції населення на чутки в умовах НС відрізняються певним діапазоном реакцій: від сильного емоційного переживання (збудження) з непередбачуваними наслідками до гальмування (відчуження, ступору).

За допомогою експертних оцінок з'ясовано значущі ознаки (найважливіші характеристики) для опису чуток в умовах НС: недостовірність, невизначеність, масовість, небезпечність, стихійність, зараження, швидкість, побоювання, страх, маніпулювання.

3. Визначено детермінанти виникнення та поширення чуток в умовах НС. Серед соціально-психологічних обставин, що сприяють швидкому поширенню чуток в умовах НС, виокремлено: тривожну обстановку, яка містить загрозу, небезпеку та змушує людей шукати шляхи захисту себе і своїх близьких (100%); психологічні особливості людей (їх високу навіюваність, нездатність самостійно та критично оцінити правдивість чуток, надмірну цікавість) (100%); психічне зараження, наслідування, груповий тиск, потребу захистити себе та інших (86,36%); бездіяльність, одноманітність, нудьгу (52,28%).

Щодо чинників, які можуть найбільше впливати на виникнення та поширення чуток, жителі з районів НС назвали: роботу ЗМІ в умовах НС (97,95%); поведінку учасників ліквідації НС (72,96%); поведінку населення в умовах НС (67,73%), стилі реагування органів виконавчої влади при виникненні НС (47,05%).

ЗМІ, будучи соціальним регулятором суспільства, сприяють виникненню та поширенню чуток в умовах НС (через прямий натяк на «катастрофічний контекст» НС і створення фонові ситуації, яка може породити в людини тривогу та страх). У деяких випадках ЗМІ, прагнучи задовольнити попит аудиторії та не володіючи достовірною інформацією про хід ліквідації наслідків НС, самі беруть активну участь у створенні та поширенні певних повідомлень. У такий спосіб вони підсилюють існуючу неадекватно високу соціальну напруженість і тривожність тих людей, які потрапили в зону лиха.

Поведінка учасників ліквідації НС також може бути чинником виникнення недостовірної інформації. Зокрема появи чуток можуть сприяти: негативні психічні реакції та стани рятувальників, професійне вигоряння та набута безпорадність, непрофесійні дії, пасивність у спілкуванні з постраждалими в умовах НС тощо. Серед основних поведінкових, емоційних і вербальних реакцій рятувальників, які можуть сприяти появі чуток в умовах НС, експертами визначено: говірливість; песимізм; розгубленість; безпорадність; мовчазність; невпевненість; некомпетентність; відстороненість; тривожність; пасивність.

Виникненню та поширенню чуток в умовах НС також можуть сприяти сукупність дій і психологічні особливості населення, зокрема: поведінка осіб з активно-панічною реакцією (легко піддаються та сіють паніку в умовах НС (панікери)); схильність людей легко сприймати чутки (надмірна навіюваність, нездатність самостійно та критично оцінити правдивість чуток); схильність людей свідомо розповсюджувати чутки для задоволення утилітарних та емотивних потреб; поведінка соціально значущих осіб (за допомогою формування і циркуляції чуток викривають приховану реальність і зачіпають актуальні потреби й інтереси багатьох людей); поведінка демонстративних осіб (за допомогою чуток привертати до себе увагу та підвищують свій престиж); схильність людей до надмірної допитливості та пошуку інформації про хід рятувальних робіт і ліквідацію наслідків лиха.

Чинником виникнення чуток також є деякі помилкові стилі реагування на НС органів виконавчої влади. Державні посадовці можуть нагнітати обстановку в зоні лиха та привертати увагу людей до себе (зادля підвищення або підтвердження значущості своєї персони), підтримувати емоційний баланс серед населення (для зниження або підвищення емоційного напруження населення до оптимального рівня) або ж виявляти бездіяльність.

4. Запобігання і протидія чуткам в умовах НС відображає систему психологічних та організаційно-правових заходів, спрямованих на недопущення і перешкоджання появи та поширенню чуток (фейків, меседжів), а також на здійснення психологічного впливу чи правове реагування на їхні джерела. З'ясовано, що основними завданнями запобігання і протидії чуткам

при можливості чи неминучості виникненні загрози життю або здоров'ю населення є: аналіз і прогнозування інформаційної обстановки в районі НС; збір та узагальнення інформації про вірогідні джерела негативних чуток про НС; нейтралізація негативного впливу чуток на населення; припинення діяльності суб'єктів щодо розповсюдження чуток про НС; організація запобіжних заходів щодо поширення негативних чуток серед населення

Авторитетними особами, яких варто залучати для подолання чуток в умовах НС, учасники дослідження назвали: авторитетних представників ЗМІ (87,27%), священнослужителів (75%), авторитетних представників влади (67,95%), працівників рятувальних служб (54,09%), активістів (47,05%). Ці результати засвідчують, що реагування на НС та ліквідація її наслідків є важливим завданням не тільки для органів виконавчої влади, а також для ЗМІ, священнослужителів та громадських активістів. Серед дієвих заходів, які покликані сприяти подоланню чуток при можливості чи неминучості виникненні загрози життю або здоров'ю населення, більшість жителів з районів НС визначили: оперативне інформування населення щодо його дій у зоні виникнення НС (95,68%); оперативне оприлюднення фактів ліквідації наслідків НС (85,91%); офіційне спростування чуток через авторитетні джерела інформації (72,95%).

Розроблено структурно-функціональну модель запобігання і протидії чуткам в умовах НС, яка відображає уявний образ (схематичне відображення) процесу соціально-психологічного феномену протидії виникненню та розповсюдженню чуток в умовах НС. Структурними компонентами моделі є: цільовий, що полягає в запобіганні та протидії появі чуток при настанні НС; змістовний, що передбачає визначення змісту, форм і методів діяльності щодо запобігання та нівелювання чуток в умовах НС; технологічний, що спрямований на розробку та впровадження учасниками НС спеціальних психологічних технологій і технік із запобігання і протидії чуткам; діагностичний, суть якого полягає у виявленні суб'єктів поширення чуток в умовах НС та шляхів запобігання та нівелювання цих чуток; результативний, що спрямований на кінцеву мету діяльності учасників НС – недопущення поширення недостовірної інформації про НС, запобігання появи страху та паніки серед населення. Функціональними компонентами моделі є: організаційний, метою якого є розподіл доручень між учасниками НС щодо запобігання і протидії поширення чуток; комунікативний, що спрямований на налагодження ефективних каналів зв'язку між усіма суб'єктами запобігання та нівелювання чуток в умовах НС; пізнавальний, який передбачає виявлення позитивних та негативних дій учасників НС у запобіганні та протидії поширенню чуток.

Основними суб'єктами запобігання і протидії чуткам в умовах НС є: члени штабу ЛННС (начальник штабу, прес-секретар), активісти, авторитетні представники влади та ЗМІ, працівники ДСНС України, священнослужителі. Обґрунтована модель дозволяє підійти до процесу запобігання і протидії чуткам в умовах НС як до цілісної сукупності послідовних дій суб'єктів впливу

на психічні стани та поведінку населення, спрямованих на нівелювання чуток і збереження психічного здоров'я людей.

5. Для запобігання психологічного травмування населення, нейтралізації негативних інформаційних потоків і виключення можливості маніпуляцій масовою свідомістю в умовах НС удосконалено зміст психологічної експертизи офіційних повідомлень ЗМІ про НС. З цією метою розроблено алгоритм дій щодо проведення психологічної експертизи офіційних повідомлень ЗМІ про НС, яким передбачено таку послідовність дій: зіставлення інформації про НС з критеріями її допустимості для поширення в ЗМІ; проведення психосемантичного аналізу змісту інформаційних повідомлень; розгляд можливих варіантів подачі інформації для населення; визначення можливості ймовірного впливу інформаційних повідомлень про НС на психіку читачів, глядачів чи слухачів; прийняття рішення про допуск (не допуск) офіційного повідомлення про НС в ЗМІ.

6. Обґрунтовано теоретичні та психолого-прикладні концепти програми дій членів штабу ЛННС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення. Авторська програма дозволяє отримати уявлення про чіткий порядок дій членів штабу ЛННС в ролі суб'єкта запобігання та нейтралізації чуток. Загальна структура авторської розробки включає: *аналітично-плановий етап* (мета – аналіз, оцінка НС та визначення стратегії організації протидії чуткам, а також першочергових заходів для їх запобігання і нейтралізації); *організаційно-виконавчий етап* (мета – організація та реалізація заходів щодо запобігання і нейтралізації чуток серед населення); *контрольно-корегувальний етап* (мета – моніторинг інформації про події, пов'язані з НС, спростування чуток та вплив на джерела їх розповсюдження).

Аналіз результатів експериментальної перевірки готовності фахівців до ефективного застосування авторської програми методами математичної статистики дозволило підтвердити достовірність змін, що відбулись у рівнях сформованості готовності учасників дослідження до запобігання та нейтралізації чуток серед населення в умовах НС, на рівні значущості $p < 0,01$. Це вказує на те, що авторська розробка може суттєво підвищити рівень готовності фахівців до запобігання та нейтралізації чуток серед населення. Отримані результати та їх математична обробка підтвердили достовірність гіпотези дослідження, правильність і результативність обґрунтованих концептуальних засад щодо запобігання і протидії чуткам при можливості чи неминучості виникнення загрози життю або здоров'ю населення.

7. За результатами теоретичного та емпіричного вивчення проблеми виникнення чуток в умовах НС з'ясовано основні шляхи ефективного використання засобів для їх запобігання і протидії. Це дозволило обґрунтувати практичні рекомендації, в яких послідовно відображено комплекс можливих дій стосовно: активізації діяльності засобів масової інформації щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації; організації діяльності органів виконавчої влади щодо запобігання та подолання чуток серед населення; психологічної роботи з населенням щодо корегування його тривожних і

панічних станів; духовно-просвітницької підтримки населення як засобу нівелювання тривожних і панічних станів у людей; урахування психологічних знань у нормативно-правових актах, пов'язаних із запобіганням та протидією чуткам в умовах НС.

Представлене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективними напрямками дослідження можуть бути розробка теоретичних основ комплексної загальнодержавної системи запобігання та нейтралізації фейків і дезінформації, пов'язаних зі збройними конфліктами. Крім цього, потребує подальшого вивчення проблема виявлення ворожих фейкових ресурсів та обґрунтування ефективних шляхів протидії «інформаційним вкиданням», а також підготовка слухачів військових та спеціалізованих закладів вищої освіти до протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації техногенного, природного, соціального або воєнного характеру.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Потапчук Н. Д. Чутки в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. 388 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати

2. Потапчук Н. Д. Психологічний аналіз умов, причин і чинників виникнення та поширення чуток серед населення в умовах надзвичайної ситуації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2015. № 1. С. 127–136.

3. Потапчук Н. Д., Потапчук Є. М. Надзвичайна ситуація як чинник виникнення чуток серед населення. *Психологія і суспільство* : укр. теоретико-методолог. соціогуманітарний часопис. Тернопіль, 2015. С. 12–18.

4. Потапчук Н. Д. Типологія чуток в умовах надзвичайної ситуації. *Вісник Національного університету оборони України* : зб. наук. праць. Київ : НУОУ, 2015. С. 209–213.

5. Потапчук Н. Д. Особливості поведінки населення в умовах надзвичайної ситуації як чинник виникнення та поширення чуток. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки» : зб. наук. праць. Херсон, 2015. Вип. 6. С. 39–43.

6. Потапчук Н. Д. Робота засобів масової інформації як чинник виникнення та поширення чуток в умовах надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки» : зб. наук. праць. Херсон, 2015. Вип. 4. С. 36–40.

7. Потапчук Н. Д. Науково-теоретичний аналіз дослідження проблеми протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2015. № 2. С. 183–196.

8. Потапчук Н. Д. Вплив чуток на психоемоційні і поведінкові реакції населення в умовах надзвичайної ситуації. *Науковий часопис Національного*

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. Київ, 2016. № 3 (48). С. 92–99.

9. Потапчук Н. Д. Особливості реагування органів виконавчої влади на виникнення надзвичайної ситуації як чинник виникнення чуток. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. № 3 (5). С. 157–169.

10. Потапчук Н. Д. Теоретичні засади дослідження проблеми виникнення чуток серед населення в умовах надзвичайної ситуації. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2016. Т. X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 28. С. 351–363.

11. Потапчук Н. Д. Структурно-функціональна модель запобігання чуткам та їх нівелювання в умовах надзвичайної ситуації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. № 2 (4). С. 230–242.

12. Потапчук Н. Д. Психологічна експертиза офіційних повідомлень засобів масової інформації про надзвичайну ситуацію. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки» : зб. наук. праць. Херсон, 2016. Вип. 3. Том 1. С. 85–89.

13. Потапчук Н. Д. Програма дій членів штабу з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки» : зб. наук. праць. Херсон, 2016. Вип. 4. С. 72–78.

14. Потапчук Н. Д. Врахування психологічних знань в організації протидії чуткам, що виникають в умовах надзвичайної ситуації. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологія : електрон. наук. фахове вид. 2016. Вип. 5. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/-Vnapdn_2016_5_7.

15. Потапчук Н. Д. Інтенсифікація діяльності органів виконавчої влади щодо протидії чуткам при виникненні надзвичайної ситуації. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 31. С. 377–392. (3 міжнар. наук. бази).

16. Потапчук Н. Д. Активізація роботи засобів масової інформації щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації в умовах надзвичайної ситуації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки» : зб. наук. праць. Херсон, 2016. Вип. 2. Том 1. С. 119–123.

17. Потапчук Н. Д. Психологічна допомога населенню щодо корегування тривожних і панічних станів в умовах надзвичайної ситуації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. № 1 (3). С. 180–194.

18. Потапчук Н. Д. Духовно-просвітницька підтримка населення священниками в умовах надзвичайної ситуації як засіб нівелювання тривожних і панічних станів у людей. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки» : зб. наук. праць. Херсон, 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 132–137. (1 міжнар. наук. база).

19. Потапчук Н. Д. Результати емпіричного дослідження проблеми протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. № 1 (6). С. 147–161.

20. Потапчук Н. Д. Надзвичайна ситуація як чинник появи чуток: штрихи до аномалій влади. *Психологія і суспільство* : укр. теор.-методол. соціогуманіт. часопис. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. № 4 (70). С. 87–93.

21. Потапчук Н. Д., Потапчук Є. М. Позитивний імідж фахівця як результат сумлінної праці та успішної самопрезентації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. № 2 (10). С. 218–231.

22. Потапчук Н. Д. Особливості виникнення та подолання паніки в умовах надзвичайної ситуації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. № 3 (11). С. 278–295.

23. Потапчук Н. Д. Потапчук Є. М. Особенности возникновения слухов среди населения в условиях чрезвычайной ситуации. *Austrian Journal of Humanities and Social : Sciences journal*. Vienna, Austria, 2015. № 5-6 (May–June). S. 94–96.

24. Potapchuk N. D. Panic in extreme situations. *European science review : Sciences journal*. Vienna, Austria, 2015. № 11-12 (November–December). S. 206–207.

25. Potapchuk N. D., Potapchuk E. M. Protipatreni vuci famam v mimoradnych situacich jako psychologicky problem. *Stredoevropsky vestnik pro vedu a vyzkum* : Central European Journal for Science and Research. Pedagogika, Psychologie a Sociologie. 2016. №17 (30). S. 105–111.

Опубліковані праці апробаційного характеру

26. Потапчук Н. Д. Теоретичний аналіз проблеми виникнення чуток серед населення в умовах надзвичайної ситуації. *Актуальні дослідження в соціальній сфері* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 лист. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 53–55.

27. Потапчук Н. Д. Вплив надзвичайної ситуації на виникнення чуток серед населення. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 10 груд. 2015 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2015. С. 360–361.

28. Потапчук Н. Д., Потапчук Є. М. Теоретичні аспекти протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації. *Психологія: сучасні методика та інновації у досвіді діяльності практичного застосування* : матер. Всеукр. наук.-практична конф. (Умань, 14 берез. 2016 р.). Умань, 2016. С. 101–104.

29. Потапчук Н. Д., Потапчук Є. М. Особливості протидії чуткам в умовах ведення бойових дій. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матер. міжвідомчої наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2016 р.). Київ : НУОУ, 2016. С. 268–270.

30. Потапчук Н. Д. Передумови виникнення та поширення чуток в умовах надзвичайної ситуації. *Особистість у кризових умовах та кризисних ситуаціях життя* : зб. наук. праць. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. С. 70–73.

31. Потапчук Н. Д. Причини виникнення та поширення чуток в умовах надзвичайної ситуації. *Бочаровські читання* : матер. наук.-практ. конф. [з міжнар. участю], присвячені пам'яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 18 берез. 2016 р.). Харків, 2016. С. 318–320.

32. Потапчук Н. Д. Активізація роботи засобів масової інформації щодо об'єктивності та своєчасності висвітлення інформації в умовах надзвичайної ситуації. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 8 груд. 2016 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. С. 405–406.

33. Потапчук Н. Д., Потапчук Є. М. Аналіз результатів емпіричного дослідження проблеми впливу чуток на людину в умовах надзвичайної ситуації. *Inovacne vyskum v oblasti sociologie, psychologie a politologie* : zbornik prispevkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (10–11 marca 2017). Sladkovicovo, Slovenska republika, 2017. S. 134–139.

34. Потапчук Н. Д. Методологія дослідження проблеми протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців* : тези доповідей V Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Хмельницький, 30–31 берез. 2017 р.). Хмельницький : ХНУ, 2017. С. 44–45.

35. Потапчук Н. Д. Дії членів штабу з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій щодо запобігання та нейтралізації чуток. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України* : тези X Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 листоп. 2017 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 441–444.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати

36. Потапчук Н. Д. Структурно-функціональна модель запобігання та нівелювання чуток в умовах надзвичайних ситуацій. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології* : монографія / за заг ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. Харків, 2017. С. 152–162.

37. Потапчук Н. Д., Потапчук Є. М. Самоконтроль особистості в екстремальних та кризових ситуаціях як важлива умова самозбереження.

Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. праць. Харків : НУЦЗУ, 2015. Вип. 17. С. 231–240.

38. Потапчук Н. Д. Поведінка учасників ліквідації наслідків надзвичайної ситуації як чинник виникнення та поширення чуток. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. праць. Харків : НУЦЗУ, 2015. Вип. 18. С. 162–168.

39. Потапчук Н. Д. Динаміка виникнення паніки в екстремальних ситуаціях та особливості її подолання. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. праць. Харків : НУЦЗУ, 2016. Вип. 19. С. 130–140.

40. Потапчук Н. Д., Потапчук Є. М. Роль особистості як суб'єкта самозбереження в екстремальних та кризових ситуаціях. *Причорноморські психологічні студії* : наук. журнал. Одеса, 2017. Вип. 1. С. 68–72.

АНОТАЦІЇ

Потапчук Н. Д. Психологія чуток в умовах надзвичайної ситуації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2019.

Дисертацію присвячено теоретико-методологічному та експериментальному вивченню проблеми виникнення, запобігання та протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації. Здійснено змістовний аналіз надзвичайної ситуації, яка викликає порушення нормальних умов життєдіяльності населення та призводить до виникнення загрози життю або здоров'ю людей та є чинником появи чуток.

З'ясовано типологію й ознаки чуток, характерних для надзвичайної ситуації. Визначено детермінанти виникнення та поширення чуток в умовах надзвичайної ситуації, виявлено наслідки їх впливу на психоемоційні та поведінкові реакції населення. Встановлено основні завдання запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю населення.

Розроблено структурно-функціональну модель, яка дозволяє підійти до процесу запобігання і протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації як до цілісної сукупності послідовних дій суб'єктів впливу на психічні стани та поведінку населення, спрямованих на нівелювання чуток і збереження психічного здоров'я людей. Обґрунтовано теоретичні та психолого-прикладні концепти програми дій членів штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення. Загальна структура авторської розробки включає: аналітично-плановий етап (аналіз, оцінка надзвичайної ситуації, визначення стратегії організації протидії чуткам, а також першочергових заходів для їх запобігання і нейтралізації); організаційно-виконавчий етап (організація та реалізація заходів щодо запобігання і нейтралізації чуток серед населення); контрольно-корегувальний етап (моніторинг інформації про події, пов'язані з надзвичайною ситуацією, спростування чуток та вплив на джерела їх розповсюдження).

Проведено теоретичне та емпіричне дослідження проблеми виникнення чуток в умовах надзвичайної ситуації та з'ясовано основні шляхи ефективного використання засобів для їх запобігання і протидії. Це дозволило обґрунтувати практичні рекомендації щодо запобігання і протидії чуткам в умовах надзвичайної ситуації.

Ключові слова: психологія чуток, надзвичайна ситуація, типологія, детермінанти виникнення та поширення, запобігання та протидія.

Потапчук Н. Д. Психология слухов в условиях чрезвычайной ситуации. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.09 – психология деятельности в особых условиях. – Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого. Хмельницкий, 2019.

Диссертация посвящена теоретико-методологическому и экспериментальному изучению проблемы возникновения, предотвращения и противодействия распространения слухов в условиях чрезвычайной ситуации. Осуществлен содержательный анализ чрезвычайной ситуации, которая вызывает нарушение нормальных условий жизнедеятельности населения и приводит к возникновению угрозы жизни или здоровью людей и является фактором возникновения слухов.

Определена типология и признаки слухов, характерные для чрезвычайной ситуации. Выявлены детерминанты возникновения и распространения слухов в чрезвычайной ситуации, последствия их влияния на психоэмоциональные и поведенческие реакции населения. Установлены основные задания предупреждения и противодействия слухам при возникновении угрозы жизни или здоровью населения.

Разработана структурно-функциональная модель, которая позволяет подойти к процессу предотвращения и противодействия слухам в условиях чрезвычайной ситуации как к совокупности последовательных действий субъектов влияния на психические состояния и поведение населения, направленных на нивелирование слухов и сохранение психического здоровья людей. Обоснован теоретический и психолого-прикладной концепт программы действий членов штаба ликвидации последствий чрезвычайной ситуации по предотвращению и нейтрализации слухов среди населения. Общая структура авторской разработки включает: аналитически-плановый этап (анализ, оценка чрезвычайной ситуации, определение стратегии организации противодействия слухам, а также первоочередных мероприятий по их предотвращению и нейтрализации); организационно-исполнительный этап (организация и реализация мероприятий по предотвращению и нейтрализации слухов среди населения); контрольно-корректирующий этап (мониторинг информации о событиях, связанных с чрезвычайной ситуацией, опровержение слухов и влияние на источники их распространения).

Проведено теоретическое и эмпирическое исследование проблемы возникновения слухов в условиях чрезвычайной ситуации. Определены

основные пути эффективного использования средств противодействия слухам в условиях чрезвычайной ситуации. Это позволило разработать практические рекомендации по предотвращению и противодействию слухов в условиях чрезвычайной ситуации.

Ключевые слова: психология слухов, чрезвычайная ситуация, типология, детерминанты возникновения и распространения, предотвращение и противодействие.

Potapchuk N. D. Psychology of Rumors in Emergency Situation Conditions. – The qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for a doctor's degree in psychology, specialty 19.00.09 – psychology of activity in special conditions. – The National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi. Khmelnytskyi, 2019.

The thesis is devoted to the theoretical and experimental study of the problem of rumors appearance and counteraction in emergency situation conditions. The meaningful analysis of the emergency situation, which causes the violation of normal living conditions of the population, leads to a threat to people's life or health and is a factor of the rumors appearance, has been conducted.

The dynamics and typology of rumors in the emergency situation conditions have been determined. The determinants of rumors appearance and their spread in the emergency situation conditions have been defined and the consequences of their influence on psycho-emotional and behavioral reactions of the population have been revealed.

The structural and functional model of prevention and counteraction of rumors in the emergency situation conditions as well as the program of actions for the members of the emergency consequences elimination headquarters aimed at preventing and neutralizing rumors among the population have been developed. The general structure of the author's development includes: the analytical and planning stage (the analysis, the emergency assessment, defining the rumors counteraction organization strategy, as well as the priority measures for their prevention and neutralization); the organizational and executive stage (the organization and implementation of measures for prevention and neutralization of rumors among the population); the control and correctional stage (the information monitoring concerning an emergency situation related events, the rumors refutation and influence on their distribution sources). The empirical study on the problem of preventing and counteracting rumors in the emergency situation conditions has been conducted. The basic ways of the effective use of rumors countering means in the emergency situation conditions have been substantiated.

Keywords: psychology of rumors, an emergency situation, a typology, determinants of appearance and spread, prevention and counteraction.